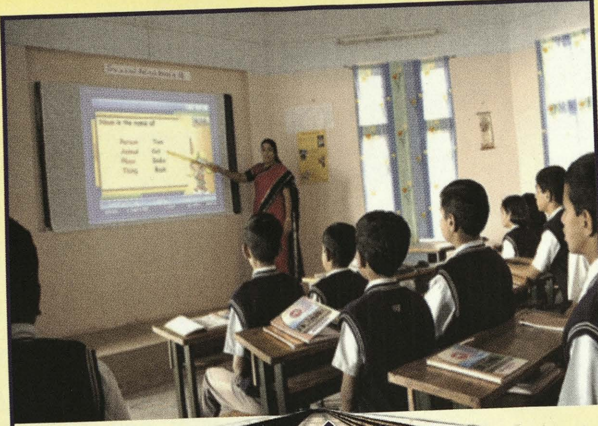

कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
प्रकाशनम्

संस्कृतसेतुः

कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
प्रकाशनम्

संस्कृतसेतुः

कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

रामटेकम् (नागपुरम्), महाराष्ट्रम्

कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
प्रकाशनम्

संस्कृतसेतुः

प्रेरणा तथा मार्गदर्शनम्
डॉ. उमा वैद्य (मा. कुलगुरुः)

सम्पादकमण्डलम्

डॉ. मधुसूदनः पेन्ना
डॉ. ललिता चंद्रात्रे
डॉ. रेणुका बोकारे
डॉ. सी.जी. विजयकुमारः
डॉ. हृषीकेशः दलाई
श्री. सुमितः कठाळे

कागदम् - ७० जीएस्एम्, मॅपलिथो
प्रकाशनवर्षम् - २०१४

ISBN No. : 978-81-921617-2-3

प्रकाशकः

कुलसचिवः
कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, रामटेकम्

संदेशः

संस्कृतभाषां साहित्यं च ये जनाः मनसा इच्छन्ति, संस्कृतभाषायां वर्तमानानि सुभाषितानि उपदेशप्रदकथाः च आस्वादितुम् ये इच्छन्ति तेषां कृते सेतुरिव भवति अयं संस्कृतसेतुः। एतस्य पुस्तकस्य प्रकाशनद्वारा जनाः संस्कृतं प्रति वर्तमानं गौरवं वर्धयन्तु इति कामयामहे। तथैव प्राथमिकस्तरे संस्कृतजिज्ञासुजनानां कृते प्रकाशितानां पुस्तकानां मध्ये संस्कृतवाग्विलासस्य प्रथमद्वितीयमुद्रे अपि अतीव उपयुक्ते भवतः। संस्कृतविश्वविद्यालयस्य एतत्प्रकाशनद्वारा संस्कृतप्रेमिणः छात्राः च संस्कृतस्य माधुर्यस्य परिचयम् आप्नुवन्तु संस्कृताध्ययने च प्रवर्तन्ताम् इति भावयन्ती सर्वशुभकामनाः वितरामि।

डॉ. उमा वैद्य
कुलगुरुः

प्रतिज्ञा

भारतः मम देशः। सर्वे भारतीयाः मम बान्धवाः। भारतदेशे अहं सर्वदा स्निह्यामि। अस्य देशस्य याः समृद्धाः विविधाश्च परम्पराः ताः प्रति मम शिरः अभिमानेन उन्नतं भवति। तासां परम्पराणाम् अनुगमनं कर्तुम् आसादयितुं च अहं सदा प्रयतिष्ये।

अहं पितरौ गुरून् वयोज्येष्ठान् प्रति च आदरेण वर्तेय। सर्वान् प्रति सौजन्येन व्यवहरेयम्। अहं मम राष्ट्रेण देशबान्धवैश्च सह एकान्तनिष्ठम् आचरणं करोमि इति प्रतिजाने। तेषां कल्याणे समुत्कर्षे च मम आत्यन्तिकं सौख्यं विनिहितम् अस्ति।

जयतु संस्कृतम्। जयतु भारतम्।

विश्वविद्यालयगीतम्

- रचयिता -
महाकविः डॉ.श्री.ग.बा. पळसुले

शतशतकोटिशिरत्पर्यन्तम्
प्रवाहतात् संस्कृतमन्दाकिनी ॥धृ॥

सिन्धु-शुतुद्री-सरस्वतीनाम् तटे ऋषीणां ध्यानपराणाम्
होमधूमपावितलोकानाम् अत्रिभृगूणां छन्दोवाणी ॥१॥
प्रवहतात् .....

वाल्मीकिमुनि-व्यासविरचिता रामकृष्णयोः पावन-गाथा
अखण्डदीपो भगवद्गीता कर्मयोगसंदेशवाहिनी ॥२॥
प्रवहतात् .....

राष्ट्रैक्यस्य च महती स्फूर्तिः विना संस्कृतं नैव संस्कृतिः
पुष्टिं तुष्टिं समावहन्ति इह परत्र कल्याणकारिणी ॥३॥
प्रवहतात् .....

अनुक्रमणिका

सुभाषितमाला

सुभाषित या शद्वामध्ये सु आणि भाषित असे दोन शद्व आहेत। 'सु' म्हणजे चांगले, सुंदर; भाषित म्हणजे बोललेले किंवा सांगितलेले वचन होय. सुभाषित हे वाणीचे भूषण आहे. सुभाषितांमुळे आपली वाणी अलंकृत होते, तिचे सौंदर्य वृद्धिंगत होत असते. सुभाषिते ही संस्कृत भाषेचे अलंकार आहेत. विद्या, धन, परोपकार, सत्संगती इ. विविध विषयांवर संस्कृत साहित्यात सुभाषिते उपलब्ध आहेत.

१. या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता
या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना।
या ब्रह्माच्युतशंकरप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ।।

अन्वयः – या कुन्देन्दुतुषारहारधवला, या शुभ्रवस्त्र-आवृता या वीणावरदण्डमण्डितकरा, या श्वेतपद्मासना। या ब्रह्म-अच्युत-शंकरप्रभृतिभिः देवैः सदा वन्दिता, सा निःशेषजाड्यापहा भगवती सरस्वती माम् पातु।

भाषान्तर– जी कुन्दा (च्या फुलांप्रमाणे), चंद्र आणि हिमकणांप्रमाणे शुभ्रकांतीची आहे, (धवल कांती असणारी), जी शुभ्र वस्त्र परिधान करते, जिने हातात वीणावाद्याचा दण्ड धरलेला आहे, जी शुभ्र कमळावर स्थानापन्न आहे, जिला (साक्षात्) ब्रह्मा, विष्णु आणि शंकर सर्देव वंदन करतात (अशी) बुद्धिची मंदता संपूर्णपणे दूर (नष्ट) करणारी भगवती सरस्वती माझे रक्षण करो.

२. **अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति।**
व्ययतो वृद्धिमायाति, क्षयमायाति सञ्चयात्।।

अन्वयः – भारति! तव अपूर्वः कोऽपि कोशः विद्यते।
व्ययतो वृद्धिमायाति सञ्चयात् क्षयमायाति।

भाषान्तर– हे शारदे, तुझा ज्ञानदानाचा खजिना विलक्षण आहे. तो खर्च केल्याने अधिकाधिक वृद्धिंगत होतो आणि त्याचा संग्रह केला असता तो क्षय पावतो. भौतिक धनाच्या कोषापेक्षा असा भिन्न असल्यामुळेच सरस्वतीचा कोष अनमोल आहे, श्रेष्ठ आहे.

३. **सुखार्थिनः कुतो विद्या, कुतः विद्यार्थिनः सुखम्।**
सुखार्थी वा त्यजेद् विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत्सुखम्।।

अन्वयः – सुखार्थिनः कुतः विद्या, विद्यार्थिनः कुतः सुखम्।
सुखार्थी वा विद्यां त्यजेत्, विद्यार्थी वा सुखम् त्यजेत्।

भाषान्तर – सुखांच्या मागे धावणाऱ्या व्यक्तीला विद्या प्राप्त होत नाही, या विद्येसाठी सुखांचा त्याग केला पाहिजे. सुखाची आशा असलेल्या मनुष्याने विद्येचा त्याग केला पाहिजे आणि विद्येची आस असलेल्या व्यक्तीने सुखांचा त्याग केला पाहिजे. कारण सुखार्थी मनुष्याला विद्या प्राप्त होत नाही आणि विद्यार्थी मनुष्याला सुख प्राप्त होत नाही.

४. **न चोरहार्यं न च राजहार्यं, न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि।**
व्यये कृते वर्धत एव नित्यं, विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्।।

अन्वयः – न चोरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्।

भाषान्तर – विद्या सर्व धनांपेक्षा श्रेष्ठ धन आहे. चोरच काय राजादेखील हे विद्याधन मागून घेऊ शकत नाही. तसेच ते कधी भारभूतदेखील होऊ शकत नाही. माणसाजवळील धन व्यय केल्याने क्षय पावते आणि संग्रहाने वृद्धिगंत होते. हा सर्वसामान्य अनुभव आहे पण विद्यारुपी धन व्यय केल्याने नष्ट न होता वृद्धिंगत होते तर संग्रहीत केल्याने वृद्धिंगत न होता नाश पावते.

५. **येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः।**
ते मृत्युलोके भुवि भारभूताः मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ।।

अन्वयः – येषां विद्या, तपो, दानं, ज्ञानं, शीलं, गुणः, धर्मः (च) न, ते भुवि भारभूताः मृगाः मृत्युलोके मनुष्यरूपेण चरन्ति।

भाषान्तर– खरोखरीच विद्याविहीन मनुष्याचे जीवन पशुप्रमाणे आहे. विद्येशिवाय जीवनाला अर्थ उरत नाही, उद्दिष्ट उरत नाही, पूर्णता येत नाही. विद्याहीन मनुष्य जीवनामध्ये यशस्वी होत नाही, ज्या लोकांजवळ विद्या, तप, दान, शील, गुण, धर्म इत्यादी गोष्टी नसतात ते लोक पृथ्वीवर केवळ भारभूत असतात. असे लोक म्हणजे मनुष्यांच्या रूपाने वावरणारे पशुच असतात।

* कठिण शब्द *

कोशः	–	खजिना
भारति	–	शारदा
व्ययतः	–	खर्च केल्याने
सुखार्थिनः	–	सुखांच्या मागे धावणाऱ्या व्यक्ति।
सर्वधनप्रधानम्	–	सर्व धनापेक्षा श्रेष्ठ धन आहे।
भारभूता	–	भारभूत असतात।
आवृता	–	परिधान केलेली
निःशेष	–	संपूर्णपणे
जाड्या	–	मंदता
अपहा	–	दूर करणारी

प्रश्ना:

१. 'विद्या धनं सर्वधनप्रधानम्' इति सविस्तरं लिखत।
२. विद्यार्थिलक्षणं स्पष्टीकुरुत।

वृक्षाः सत्पुरुषा इव

(आचार्यः कक्षायां प्रविशति।)

छात्राः – (उत्थाय)। आचार्य नमो नमः।

आचार्यः – सुप्रभातम्। उपविशन्तु सर्वे। (सर्वे उपविशन्ति) अद्य अस्माकं विद्यालये वृक्षारोपणोत्सवः अस्ति। सर्वे सिद्धाः सन्ति खलु?

राजीवः – आचार्य। अहम् एकं श्लोकं पठामि किम्?

आचार्यः – पठ। सर्वे शृण्वन्तु।

राजीवः – "छायामन्यस्य कुर्वन्ति, तिष्ठन्ति स्वयमातपे।
फलान्यपि परार्थाय, वृक्षाः सत्पुरुषा इव।।"

आचार्यः – साधु। सौरभ! त्वम् अस्य श्लोकस्य अर्थं कथय।

सौरभः – वृक्षाः स्वयम् आतपे स्थित्वा अन्येभ्यः छायां कुर्वन्ति। तेषां फलानि अपि अन्ये एव भक्षयन्ति। अतः परोपकारिणः वृक्षाः सत्पुरुषाः इव भवन्ति।

आचार्यः – साधु। छात्राः! वृक्षाः सर्वदा परोपकारम् एव कुर्वन्ति।

प्रणवः – केशव! त्वम् अद्य कं वृक्षम् आरोपयितुम् आनीतवान्?

केशवः – मया तु आम्रवृक्षस्य पादपः आनीतः।

सौरभः – अहं जपाकुसुमस्य पादपम् आनीतवान्।

आचार्यः – छात्राः। यूयं धन्याः ननु यत् वृक्षान् प्रति एवं समादरभावं धारयथ।

प्रणवः – आचार्य! एषा भवतामेव प्रेरणा।

श्रीहरिः – अहं तु मम गृहे अपि वृक्षारोपणं कृतवान्।
मया पाटलपादपः आरोपितः।

आचार्यः – उत्तमम् आचरणम् एतत्। स्व-पादपान् स्वीकृत्य चलन्तु,

वृक्षारोपणस्य समयः सञ्जातः।

अज्ञातकुलशीलस्य वासो न देयः

महामहोपाध्याय नारायण पंडित यांनी नीती आणि व्यवहार यांचे ज्ञान देण्यासाठी हितोपदेशाची रचना केली. हितोपदेश म्हणजे हितकर उपदेश देणारा ग्रंथ. हितोपदेश ग्रंथात मित्रलाभ, सूहृद्भेद, विग्रह आणि सन्धि अशी चार प्रकरणे आहेत. हितोपदेशातील कथा वाचकाला व्यावहारीकज्ञान, लोकव्यवहार, नीतिज्ञान, राजनीति इ. विषयांचे ज्ञान सरळ आणि सुबोध भाषेतून देण्यात आले आहे.

अस्ति भागीरथीतीरे गृध्रकूटनाम्नि पर्वते महान् पर्कटीवृक्षः। तस्य कोटरे दैवदुर्विपाकात् गलितनखनयनो जरद्गवनामा गृध्रः प्रतिवसति। अथ कृपया तज्जीवनाय तद्वृक्षवासिनः पक्षिणः स्वाऽऽहारात् किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य तस्मै ददति, तेनाऽसौ जीवति, तेषां शावकरक्षां च करोति। अथ कदाचित् दीर्घकर्णनामा मार्जारः पक्षिशावकान् भक्षयितुं तत्राऽऽगतः। ततः तं दृष्ट्वा पक्षिशावकैः भयार्तैः कोलाहलः कृतः। तत् श्रुत्वा जरद्गवेन उक्तम् - कोऽयमायाति? दीर्घकर्णो गृध्रमवलोक्य सभयमाह-हा हतोऽस्मि यतोऽयं मां व्यापादयिष्यति।

अधुनाऽतिसन्निधाने पलायितुमक्षमः। तद्यथा भवितव्यं तथा भवतु, तावद् विश्वासमुत्पाद्यस्य समीपम् उपगच्छामि इत्यालोच्य तम् अब्रवीत् ''आर्य त्वाम् अभिवन्दे''। गृध्रोऽवदत् 'कस्त्वम्'? सोऽवदत् 'मार्जारोऽहम्'! गृध्रो ब्रूते -दूरम् अपसर नो चेद् हन्तव्याऽसि मया। मार्जारोऽवदत् ''श्रूयतां मद्वचनम् ततो यद्यहं वध्यस्तदा हन्तव्यः।'' गृध्रो ब्रूते -ब्रूहि किमर्थमागतोऽसि? सोऽवदत् ''अहमत्र गङ्गातीरे नित्यस्नायी निरामिषाशी ब्रह्मचारी चान्द्रायणव्रतमाचरन् तिष्ठामि। युष्मान् 'धर्मज्ञानरताः प्रेमविश्वासभूमयः' इति पक्षिणः सर्वे सर्वदा ममाग्रे प्रस्तुवन्ति। अतो भवद्भ्यो विद्यावयोवृद्धेभ्यो धर्मं श्रोतुमिहागतः।

गृध्रोऽवदत् 'मार्जारो हि मांसरुचिः' पक्षिशावकाश्च अत्र निवसन्ति, तेनाऽहमेवं ब्रवीमि। तत् शृत्वा मार्जारो भूमिं स्पृष्ट्वा कर्णौ स्पृशति, ब्रूते च मया धर्मशास्त्रं शृत्वा वीतरागेणेदं दुष्करं व्रतं चान्द्रायणम् अध्यवसितम्, यतः परस्परं विवदमानानामपि धर्मशास्त्राणाम् "अहिंसा परमो धर्मः" इत्यत्रैकमत्यम्।

एवं विश्वास्य स मार्जारस्तरुकोटरे स्थितः ततो दिनेषु गच्छत्सु असौ पक्षिशावकानाक्रम्य स्वकोटरमानीय प्रत्यहं खादति। अथ येषामपत्यानि खादितानि, तैः शोकार्तैः विलपद्भिरितस्ततो जिज्ञासा समारब्धा। तत्परिज्ञाय मार्जारः कोटरान्निःसृत्य बहिः पलायितः। पश्चात् पक्षिभिः इतस्ततो निरूपयद्भि स्तत्र तरुकोटरे शावकास्थीनि प्राप्तानि। अनन्तरम् अनेन एवं शावकाः खादिता इति सर्वैः पक्षिभिः निश्चित्य स गृध्रो व्यापादितः। अतोऽहं ब्रवीमि अज्ञातकुलशीलस्य वासो न देय इति।

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित्।
मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः।।

* कठिण शब्द *

दैवदुर्विपाकात्	-	दुर्दैवाने	व्यापादयिष्यति	-	मारील
अतिसन्निधाने	-	अतिशय जवळ	प्रस्तुवन्ति	-	बोलतात
प्रत्यहं	-	दररोज	शोकार्तैः	-	शोकाने आर्त

प्रश्न :

१. अज्ञातकुलशीलस्य वासो न देयः इत्यस्याः कथायाः सारांशं स्वशब्दैः लिखत।

२. अज्ञातकुलशीलस्य वासो न देयः इत्यस्याः कथायाः आशयं लिखत।

विन्ध्यवर्णना

अस्माकं भारतदेशे विन्ध्यः नाम गिरिः वर्तते। अयम् अतीव विशालः! भारतस्य मध्यक्षेत्रे गुजरातप्रान्ताद् आरभ्य उत्कलप्रान्तं यावद् अयं विस्तृतः वर्तते। अस्य औन्नत्यं ७०० मीटर यावद् अस्ति। अम्बा-पानी, होरोया - दशारती, मृगनाथः इत्यादीनि अस्य प्रमुखाणि शिखराणि वर्तन्ते। एतेन सदृशः सुन्दरः गिरिः देशे अन्यः न विद्यते। विन्ध्यः भारतस्य अलङ्कारः वर्तते। विन्ध्यगिरेः शिखराणि सर्वदा हरितानि भवन्ति तानि रवेः प्रकाशे अतीव शोभन्ते।

विन्ध्यगिरौ नाना वृक्षाः वनस्पतयः च रोहन्ति। बहुविधानि पुष्पाणि वृक्षेषु फुल्लन्ति। नाना निर्झराः सरितः च वहन्ति। अतः गिरेः प्रदेशः अतीव रम्यः प्रशान्तः च प्रतिभाति। अयं प्रदेशः पर्यटकेभ्यः अतीव रोचते। अतः विभिन्नेभ्यः स्थानेभ्यः आगताः पर्यटकाः अत्र भ्राम्यन्ति प्रसन्ने वातावरणे सुखं च अनुभवन्ति।

नर्मदा, गोदावरी, महानदी, कृष्णसिन्धुः, पार्वती, शिप्रा, विन्ध्यवासिनी इत्यादयः प्रमुखाः सरितः विन्ध्यगिरेः उद्भवन्ति। उज्जयिनी, ओंकारेश्वरः, अमरकण्टकम् इत्यादीनि प्रसिद्धानि तीर्थस्थलानि अत्र विद्यन्ते। स्कन्दपुराणे अस्य गिरेः विशेषः उल्लेखः उपलभ्यते। विन्ध्यगिरिः अस्माकं भारतस्य भूषणम्।

*** कठिण शब्द ***

विस्तृतः	–	विशाल	शिखराणि	–	शिखर
हरितानि	–	हिरवेगार	शोभन्ते	–	शोभून दिसतात
पर्यटकाः	–	पर्यटक	भूषणम्	–	अलंकार

प्रश्न :

१. शेवडे महोदयैः प्रतिपादितम् विन्ध्यवर्णनं स्वशब्दैः लिखत।

सुवाच्यलेखनम्

कौटिलीय अर्थशास्त्र हा ग्रंथ इ.स. १९०९ मध्ये प्रकाशात आला. या ग्रंथाचा विषय राजनीतिशास्त्र होय. परंपरागत मतानुसार 'अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ कौटिल्याने लिहिला आहे. प्रशासन, राज्यकारभार आणि राजकारण हे तीन विषय या ग्रंथात समाविष्ट आहेत.

शासने शासनमित्याचक्षते ।१।

शासनप्रधाना हि राजानः तन्मूलत्वात्संधिविग्रहयोः ।२।

तस्मादमात्यसंपदोपेतः सर्वसमयविदाशुग्रन्थश्चार्वक्षरो लेखनवाचनसमर्थो लेखकः स्यात् ।३।

सोऽव्यग्रमना राज्ञः संदेशं श्रुत्वा निश्चितार्थं लेखं विदध्यात्
देशैश्वर्यवंशनामधेयोपचारमीश्वरस्य, देशनामधेयोपचारमनीश्वरस्य ।४।

जातिं कुलं स्थानवयःश्रुतानि कर्मद्धिशीलान्यथ देशकालौ।
यौनानुबन्धं च समीक्ष्य कार्ये लेखं विदध्यात्पुरुषानुरूपम् ।५।

अर्थक्रमः संबन्धः परिपूर्णता माधुर्यमौदार्यं स्पष्टत्वमिति लेखसंपत् ।६।

तत्र यथावदनुपूर्वक्रिया प्रधानस्यार्थस्य पूर्वमभिनिवेश इत्यर्थक्रमः ।७।

प्रस्तुतस्यार्थस्यानुपरोधादुत्तरस्य विधानमा समाप्तेरिति संबन्धः ।८।

अर्थपदाक्षराणामन्यूनातिरिक्तता हेतूदाहरणदृष्टान्तैरर्थोपवर्णनाश्रान्तपदतेति परिपूर्णता ।९।

सुखोपनीतचार्वर्थशब्दाभिधानं माधुर्यम् ।१०।

अग्राम्यशब्दाभिधानमौदार्यम् ।११।

प्रतीतशब्दप्रयोगः स्पष्टत्वमिति ।१२।

* कठिण शब्द *

आयक्षते - म्हणतात।
संपदोपेतः - सर्व गुणांनी संपन्न।
अव्यग्रमना - एकाग्र मन असणारा
पुरुषानुरूपम् - पुरुषांसारखा
विदध्यात् - तयार करावा

प्रश्नाः- कौटिलीय अर्थशास्त्रानुसृत्य 'सुवाच्यलेखनम्' इत्यस्य आशयं स्वशब्दैःलिखतं।

शिक्षा - आयोगाः

स्वतन्त्रताप्राप्तेः परं भारतसर्वकारः भारतीयशिक्षां सुनियोजयितुं सुसङ्घटयितुं, सुविकासयितुं च दृढसंकल्पम् अकरोत्। तदनन्तरं भारतसर्वकारेण शिक्षाप्रणाल्याः सर्वेक्षणाय परामर्शप्रदानाय आयोगाः निर्मिताः। तेषु –

१. विश्वविद्यालय – आयोगः

२. माध्यमिकशिक्षा – आयोगः

३. प्राथमिकशिक्षा – आयोगः

इति एते महत्त्वपूर्णाः भवन्ति। तेषां मार्गदर्शनेन शिक्षामन्त्रालयः कार्यं कारयति। भारतीयशिक्षायाम् इमे आयोगाः महत्त्वपूर्णं स्थानं वहन्ति।

विश्वविद्यालय–आयोगः

उच्चशिक्षाप्रणाल्याः दोषान् दूरीकर्तुम् अन्तर्विश्वविद्यालय–शिक्षापरिषदः, केन्द्रीयशिक्षापरामर्शसमितेः च कथनानुसारं भारतसर्वकारः अखिलभारतीयस्तरे विश्वविद्यालयशिक्षा–आयोगस्य निर्माणं १९४८ तमे वर्षे नवम्बरमासस्य चतुर्थे (४) दिनाङ्के अकरोत्। अस्य आयोगस्य अध्यक्षः डॉ. सर्वेपल्ली राधाकृष्णन् महाभागाः आसन्। अतः अस्य आयोगस्य ''राधाकृष्णन् आयोगः'' इति अपि नाम अस्ति।

भारतीयविश्वविद्यालयीयशिक्षायाः, अनुसंधानस्य उद्देश्यम्, विश्वविद्यालय–संवहन–नियन्त्रण–कार्यक्षेत्रादीनां निर्णयः, उच्चशिक्षायाः परीक्षाक्रमस्य स्तरोन्नयनस्य च विचारः, शिक्षायाः अवधिः, पाठ्यक्रममाध्यमम्, विश्वविद्यालयानां स्थापनम्, अध्यापकयोग्यता–वेतन–कार्याधिकाराः, छात्राणामनुशासनं, छात्रावासादीनां संयोजनम् इत्यादिषु विंशतिविषयेषु तत्र चिन्तनं कृतम्।

आयोगस्य प्रमुखविचाराः –

विश्वविद्यालयीयशिक्षा व्यावसायिक–वाणिज्यक–राजनीतिक्षेत्रेषु विकासार्थं स्यात्। बौद्धिकविकासाय, प्रजातन्त्र–सफलीकरणाय, राष्ट्रियतायाः विकासाय च भवेत्। उच्चशिक्षायां पाठ्यपुस्तकापेक्षया पाठ्यविषयाऽधारिताः संदर्भग्रन्था एव भवेयुः। स्नातकोत्तरस्तरे कक्षोपस्थितेः प्राधान्यं न भवेत्। स्नातकपाठ्यक्रमः त्रिवर्षीयः भवेत्। पाठ्यक्रमः सामान्यस्नातकानां कृते द्विवर्षीयः, प्रतिष्ठा (Honours) स्नातकानां कृते एकवर्षीयः च स्यात्। शिक्षायाः माध्यमरूपेण आङ्गलभाषास्थाने प्रादेशिकभाषाः एव भवेयुः। स्नातकोत्तरस्तरे प्रशिक्षणाय अनुसंधानकार्याय च प्राधान्यं देयम्। अनुसन्धानच्छात्राः राष्ट्रियस्तरे चिताः भवेयुः।

२. माध्यमिकशिक्षा– आयोगः

स्वतन्त्रताप्राप्तेः अनन्तरं केन्द्रीयशिक्षापरामर्शकपरिषदः परामर्शेण भारतसर्वकारेण २३-९-५२ दिने मद्रासविश्वविद्यालयस्य उपकुलपतीनां डॉ. आकार्ट लक्षणस्वामि मुदलियारमहाशयानाम् आध्यक्ष्ये माध्यमिकशिक्षायोगस्य निर्माणं कृतम्। तत्र उल्लेखिताः विषयाः एवं भवन्ति।

१. प्रचलितमाध्यमिकशिक्षायाः दोषाः – परम्परागतपद्धत्यनुसारं पाठनपरीक्षा प्रणाल्यौ, सङ्कुचितपाठ्यक्रमः, व्यावहारिकज्ञानाभावः, अनुशासनहीनता, पुस्तकीयज्ञानम्, उच्चशिक्षाभिमुखैकपक्षीयत्वं च प्रचलितमाध्यमिकशिक्षायाः प्रमुखाः दोषाः भवन्ति।

२. शिक्षायाः उद्दिष्टम् – जनतन्त्रीयनागरिकतायाः विकासः, व्यावहारिककुशलतायाः उन्नतिः, व्यक्तित्वस्य विकासः, नेतृत्वविकासः, इति एतानि माध्यमिकशिक्षायाः प्रमुखानि उद्दिष्टानि स्युः।

३. माध्यमिकशिक्षायाः नवीनस्वरूपम् – प्राथमिकशिक्षायाः अनन्तरं ११-१७ वयस्केभ्यः बालकेभ्यश्च सप्तवर्षात्मकः ३+४ रुपेण विभक्तः कालः माध्यमिकोच्चतरमाध्यमिकशिक्षयोः स्यात्। माध्यमिकविद्यालयाः बहूद्देशीयाः बहवः ऐच्छिकपाठ्यक्रमयुक्ताश्च भवेयुः। ग्रामनगरविद्यालयाः माध्यमिकशिक्षया तत्तत्क्षेत्रानुकूलव्यावासायिकविकासशीलाः स्युः।

४. पाठ्यक्रमः – माध्यमिकस्तरे रुचिपूर्णः, विविधतया युक्तः, स्थानीयानाम् आवश्यकतानां पूरकः सामाजिकक्रियापूर्णः, जीवनेन सम्बद्धैः विचारैः युक्तः च पाठ्यक्रमः स्यात्।

५. पाठ्यपुस्तकानि – पाठ्यपुस्तकानाम् अपेक्षया सान्दर्भिकाः ग्रन्थाः अधिकाः स्युः। उच्चस्तरीय-पाठ्यपुस्तक-समितिः स्यात्। तत्र पाठ्यपुस्तकानि काले काले परिवर्तितानि स्युः।

६. छात्राणां शारीरिकं कल्याणम् – स्वस्थानां नागरिकाणां निर्माणाय छात्राणां शारीरिकं स्वास्थ्य-सेवासंस्थायाः क्रियान्वयीकरणं छात्राणां स्वास्थ्यस्य परीक्षा, रुग्णेभ्यः छात्रेभ्यः निशुल्कः उपचारः, आवासीयेषु उपचारः आवासीयेषु विद्यालयेषु छात्रावासेषु च पौष्टिकस्य भोजनस्य व्यवस्था इत्यादयः अनेकाः परामर्शाः प्रदत्ताः।

३) प्राथमिकशिक्षा-आयोगः

भारतसर्वकारेण विश्वविद्यालयशिक्षायोगस्य माध्यमिकशिक्षायोगस्य च निर्माणात् अनन्तरं १९६४ तमे वर्षे जुलैमासस्य १४ दिनाङ्के प्रो. डी. एस्. कोठारीमहोदयस्य नेतृत्वे प्राथमिक-शिक्षायोगस्य निर्माणं कृतम्। तत्र आयोगेन १९६६ वर्षे २९ दिनाङ्के दत्ते स्वप्रतिवेदने केचन परामर्शाः कृताः, ते एवं सन्ति। यथा –

१. शिक्षायाः उद्दिष्टम् – शिक्षा तादृशी स्यात् या मानवजीवनस्य आवश्यकतया आङ्‌काक्षया च सह सम्बद्धा सामाजिकम् आर्थिकं सांस्कृतिकं च परिवर्तनम् आनेतुं समर्था स्यात्। राष्ट्रियं लक्ष्यं साधयितुं च उपकारिणी स्यात्।

२. संरचना – राष्ट्रियस्तरे शिक्षायाः नवीना संरचना विविधैः विकल्पैः संपन्ना भवेत्। १०+२+३ इति संरचनायाः अनुसारं सामान्यशिक्षा १० वर्षाणि, उच्चमाध्यमिक-शिक्षा वर्षद्वयं, स्नातकस्तरीया उच्चशिक्षा वर्षत्रयं च स्यात् इति।

३. अध्यापकस्थितिः – आयोगः शिक्षणव्यवसायस्य समुन्नतये शिक्षकाणाम् आर्थिक-सामाजिक-व्यावसायिक-स्थितीनाम् स्तरं वर्धयित्वा प्रतिभावतां युवकानाम् आकर्षणं कार्यमिति परामर्शं प्रदाय, वेतनमानं च शिक्षकस्तरानुगुणं परिकल्प्य काले काले तत् वेतनमानं परिवर्तयितुं च आयोगेन सूचना दत्ता।

४. अध्यापकानां प्रशिक्षणम् – प्रचलितानां प्रशिक्षणसंस्थानां प्रमुखान् दोषान् निवारयितुम् आयोगेन उपायाः दत्ता।

५. पाठ्यक्रमः – आयोगेन प्राथमिक-माध्यमिक-शिक्षयोः पाठ्यक्रमः चतुर्धा विभज्य स्पष्टीकृतः यत् निम्नप्राथमिकः स्तरीयः प्राथमिकस्तरीयः, माध्यमिकस्तरीयः, उच्चमाध्यमिकस्तरीय इति। तत्र सर्वत्र भाषा, गणितं, विज्ञानं, पर्यावरणस्य अध्ययनम् इति विषयाः स्युः।

६. पाठ्यक्रमे त्रिभाषासूत्रम् – सामान्यशिक्षया सह सर्जनात्मक-क्रियाणां कार्यानुभवस्य, समाजसेवायाः च शिक्षाः भवेयुः इति आयोगेन उक्तम्। भाषासूत्रेऽपि स्वीयं नूतनं मतं प्रतिपादितम् यथा –

१. मातृभाषा प्रादेशिकभाषा च।

२. राजभाषा सहराजभाषा च (हिन्दी/अंग्रेजी)।

३. आधुनिकी भारतीया भाषा, युरोपीया भाषा इति।

७. उच्चशिक्षा – नवीनस्य विज्ञानस्य अन्वेषणाय, राष्ट्रियचेतनायाः नेतृत्वाय, प्रतिभायाः च विकासाय, देशीयकृषि-कला-विज्ञान-प्रौद्योगिकानां-विकासाय च उच्चशिक्षा भवेत् इति आयोगेन प्रतिपादितम्।

सत्यकामजाबालकथा

वेदसाहित्याचा अंतिम भाग म्हणजे उपनिषद. वेदांचे सारभूत तत्त्व उपनिषदांतून प्रकट झाले आहे. उपनिषदांनाच 'वेदान्त' ही असे नाव आहे. उप+नि+सद् असा उपनिषद शब्द सिद्ध झाला आहे. त्याचा अर्थ गुरु जवळ बसून ज्ञान प्राप्त करणे. शिष्य गुरुजवळ बसून जे तत्त्वज्ञान शिकतो ते म्हणजे उपनिषद होय. भारतीय दर्शनामध्ये प्रामुख्याने दहा उपनिषदे आहेत.

ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतैत्तरियः ।
छान्दोग्य–ऐतरेयं च बृहदारण्यकं तथा ।।

यापैकी छान्दोग्य उपनिषद हे सामवेदाच्या कौथुम शाखेशी संबंधित आहे. **सर्वं खलु इदं ब्रह्म!** हे या उपनिषदाचे प्रसिद्ध वचन आहे. सत्यकाम जाबालाची कथा याच उपनिषदातील चौथ्या अध्ययातून उद्धृत केली आहे.

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयांचक्रे ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि किंगोत्रो न्वहमस्मीति ।।१।।

सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साऽहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति ।।२।।

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ।।३।।

तं होवाच किंगोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरं सा मा प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साऽहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ।।४।।

तं होवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याऽऽहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणाऽऽवर्तेयेति स ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रं संपेदुः ।।५।।

शकुन्तलायाः प्रत्याख्यानम्

महाकवी कालिदास संस्कृतसाहित्यामध्ये अद्वितीय आहे. कालिदासाच्या सात साहित्यकृती जगप्रसिद्ध आहेत. मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम् ही तीन नाटके, कुमारसंभवम् व रघुवंशम् ही दोन महाकाव्ये, तसेच ऋतुसंहार आणि मेघदूतम् ही दोन खंडकाव्ये यांचा समावेश सप्त साहित्यकृतींमध्ये आहे. अलौकिक प्रतिभा, सूक्ष्म सौंदर्यदृष्टी, प्रत्ययकारी निसर्गवर्णने, उपमादी अलंकारांचा औचित्यपूर्ण सन्निवेश इत्यादी त्याच्या साहित्याकृतीची गुणवैशिष्ट्ये आहेत.

कालिदासाच्या तीन नाटकांपैकी अभिज्ञानशाकुन्तलम् हे शृंगाररसपूर्ण नाटक जगप्रसिद्ध आहे. त्यामध्ये नायिका शकुन्तला आणि नायक दुष्यन्ताची कथा वर्णित आहे. अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटक वाचल्यानंतर जर्मन कवि गेटे हा ते नाटक डोक्यावर घेऊन नाचला होत. प्रस्तुत "शकुन्तलायाः प्रत्याख्यानम्" हे गद्यांश आभिज्ञानशाकुन्तल नाटकातील पाचव्या अंकातून उद्धृत केला आहे.

राजा – किं च अत्रभवती मया परिणीतपूर्वा ?

शकुन्तला – (सविषादम् आत्मगतम्) हृदय ! साम्प्रतं ते आशङ्का।

शार्ङ्गरवः – किं कृतकार्यद्वेषाद् किं धर्मं प्रति विमुखता ? किं कृतावज्ञा ?

राजा – कुतः अयम् असत्कल्पनाप्रश्नः।

शार्ङ्गरवः – ऐश्वर्यमत्तेषु प्रायेण अमी विकाराः मूर्च्छन्ति।

राजा – विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि।

गौतमी – जाते! मुहूर्तं मा लज्जस्व। अपनेष्यामि तावत् ते अवगुण्ठनम्। ततः त्वां भर्ताऽभिज्ञास्यति। (इति यथोक्तं करोति।),

राजा – (शकुन्तलां निर्वर्ण्य विचारयन् स्थितः।)

शार्ङ्गरवः – भो राजन्! किमिति जोषमास्यते?

राजा – भोः तपोधनाः! चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणम् अत्रभवत्याः स्मरामि। तत् कथम् इमाम् अभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रिणम् आशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये।

शकुन्तला – (अपवार्य) आर्यस्य परिणय एव संदेहः। कुत इदानीं मे दूराधिरोहिणी आशा?

शारद्वतः – शकुन्तले! वक्तव्यम् उक्तम् अस्माभिः। सः अयम् अत्रभवान् एवम् आह। दीयताम् अस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम्।

शकुन्तला – (अपवार्य) इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन। आत्मेदानीं मे शोचनीय इति व्यवसितमेतत्। (प्रकाशम्) आर्यपुत्र! (इत्यर्धोक्ते) संशयित इदानीं परिणये नैष समुदाचारः। पौरव! न युक्तं नाम ते तथा पुराश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयमिमं जनं समयपूर्वं प्रतार्येदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम्।

राजा – (कर्णौ पिधाय) शान्तं पापम्। किं कूलंकषः सिन्धुः प्रसन्नम् अम्भः तटतरुं च इव व्यपदेशं आविलयितुम् इमं जनं च पातयितुम् ईहसे?

शकुन्तला – भवतु यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वयैवं वक्तुं प्रवृत्त तदभिज्ञानेनानेन तवाशङ्कामपनेष्यामि।

राजा – उदारकल्पः।

शकुन्तला – (मुद्रास्थानं परामृश्य) हा धिक्, अङ्गुलीयकशून्या मेऽङ्गुलि। (इति सविषादं गौतमीमवेक्षते।)

गौतमी – नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम्।

राजा – (सस्मितम्) इदं तत् प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणमिति यदुच्यते।

शकुन्तला – अत्र तावत् विधिना दर्शितं प्रभुत्वम्। अपरं ते कथयिष्यामि।

राजा – श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम्।

शकुन्तला – ननु एकस्मिन् दिवसे नवमालिकामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते सन्निहितमासीत्।

राजा – श्रुणुमस्तावत्।

शकुन्तला – तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतक उपस्थितः। त्वयायं तावत् प्रथमं पिबत्वित्यनुकम्पिनोपच्छन्दित उदकेन। न पुनस्तेऽपरिचयाद्धस्ताभ्याशमुपगतः। पश्चात् तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिलेऽनेन कृतः प्रणयः तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति। द्वौ अपि अत्र आरण्यकौ इति।

राजा – एवम् आदिभिः आत्मकार्य-निर्वर्तिनीनाम् अनृतमयवाङ्मधुभिः आकृष्यन्ते विषयिणः।

शकुन्तला – (सरोषम्) अनार्य! आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यसि। क इदानीम् अन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते।

राजा – (आत्मगतम्) सन्दिग्धबुद्धिं मां कुर्वन् न कैतव इव अस्याः कोपो लक्ष्यते।

शकुन्तला – सुष्ठु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि याऽहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमधोहृदयस्थितविषस्य हस्ताभ्याशमुपगता।

(इति पटान्तेन मुखमावृत्य रोदिति।)

डॉ. सर्वेपल्लि राधाकृष्णन्
(१८८८ - १९७५)

तमिलनाडुमध्ये तिरुत्तणि इति प्रसिद्धस्थानम् अस्ति। तत्र वीरस्वामी इति कश्चन लघूद्योगस्थः जीवति स्म। तस्य पत्नी सीतम्मा आसीत्। तयोः दम्पत्योः द्वितीयः पुत्रः आसीत् राधाकृष्णः। १८८८ सेप्तम्बर-मासस्य पञ्चमदिनाङ्के सः जन्म प्राप्तवान्। चतुर्षु सहोदरेषु अयं राधाकृष्णः प्रतिभया अग्रगण्यः आसीत्।

तिरुत्तणिमध्ये एकः विद्यालयः आसीत्। तस्मिन् विद्यालये वयसः चतुर्थे वर्षे राधाकृष्णस्य विद्याभ्यासस्य प्रारम्भः अभवत्। तदा सः आङ्गलभाषा, तेलुगु भाषा, गणितशास्त्रं, भूमिशास्त्रं, भारतचरितम् इत्यादिविषयान् तत्र अपठत्।

प्रथमविश्वमहायुद्धकालपर्यन्तं तिरुपतिमध्ये क्रैस्तवधर्मप्रचारकः एकं विद्यालयं सञ्चालयति स्म। तस्मिन् विद्यालये १८९३ तमे वर्षे राधाकृष्णः प्रविष्टः। क्रैस्तवधर्मगुरुभिः चालितः आसीत् अयं विद्यालयः इति कारणेन तत्र 'बायबल' ग्रन्थस्य पठनस्य बहु प्राधान्यम् आसीत्। तेन कारणेन सः क्रैस्तवधर्मे हैन्दवधर्मेषु च प्रावीण्यं प्राप्तवान्। पठनस्य आरम्भकाले तस्य तत्र अधिकरुचिः नासीत्। विद्यालये सामान्यविद्यार्थिरूपेण सः पठनम् आरभत। परन्तु अनन्तरकाले सः पठने विशेषश्रद्धां प्रदर्शितवान्।

राधाकृष्णस्य मनसि तत्त्वशास्त्रपठने महती रुचिः आसीत्। तस्मात् सः अधिकपठनार्थम् ऐच्छिकविषयरूपेण तत्त्वशास्त्रं चितवान्। मद्रासनगरे "मद्रास-ख्रिश्चियन्-कॉलेज्" इति महाविद्यालये तत्त्वशास्त्रे एम्. ए. परीक्षार्थं प्रविष्टः। एवं च सर्वेषां प्राध्यापकानां प्रियशिष्यत्वेन गतिवा एम्. ए. परीक्षायाम् उत्तीर्णतां प्राप्तवान्।

राधाकृष्णस्य सनातनधर्मे बहुविश्वासः आसीत्। तथा च स्वामिविवेकानन्दस्य साहित्ये तस्य विशेषरुचिः आसीत्। तथैव प्लेटो, प्लोटिनस्, हेगल, कान्ट्, ब्रॅडले, बरग्सन् इत्यादिपाश्चात्त्यतत्त्वचिन्तकानां साहित्ये सः पाण्डित्यं सम्पादितवान्।

डॉ. राधाकृष्णः वेद-उपनिषत्-पुराण-इतिहास-स्मृत्यादिषु ग्रन्थेषु अपि असाधारणं पाण्डित्यम् अर्जितवान्। भारतीयधर्मग्रन्थानाम् अध्ययनार्थं संस्कृतभाषायाः आवश्यकतां राधाकृष्णः ज्ञातवान्। तस्मात् संस्कृतपण्डितानां समीपं गत्वा वेद-उपनिषद्-पुराण-इतिहासादिकं पठितवान्। हिन्दुधर्मस्य प्रचारार्थं सः प्रयतितवान्। तदर्थं सः उपनिषत्सु भगवद्गीतायां च अगाधं पाण्डित्यम् अर्जितवान्।

शास्त्रप्रवीणः राधाकृष्णः १९१८ तमे वर्षे मैसूरविश्वविद्यालये तत्त्वशास्त्रविभागे सह-प्राध्यापकरूपेण उद्योगं प्राप्तवान्। सः छात्रप्रियः प्राध्यापकः आसीत्। तेन भारतीयदर्शनम् इति विशालग्रन्थस्य रचना कृता। तादृशं सम्पूर्णतत्त्वसाहित्यादिविषयस्य चित्रणं भारतीयेन न केनापि कृतमासीत्।

डॉ. राधाकृष्णः आन्ध्रविश्वविद्यालयस्य, काशी - हिन्दु - विश्वविद्यालयस्य च कुलपतिः आसीत्। तदनन्तरं १९५२ वर्षे स्वतन्त्र भारतस्य उपराष्ट्रपतिः, १९६२ तमे वर्षे राष्ट्रपति पदम् अलंकृतम् आसीत्।

यथा कालं सः बहुविधान् उपाधीन् प्राप्तवान्। डॉ. राधाकृष्णः न केवलं शिक्षकः अपि तु राष्ट्रसमुद्धारकः आसीत्। राष्ट्रिय-सेवा-योजनायाः निर्माणम् तस्यैव संकल्पना इति।

डॉ. राधाकृष्णः यदा भारतस्य राष्ट्रपतिः आसीत्, तस्मिन् वर्षे भारतस्य श्रेष्ठः "भारतरत्नम्" इति उपाधिः तस्मै प्रदत्तः। स्वपरिश्रमेण ज्ञानी भूत्वा डॉ.

राधाकृष्णः विश्वस्य आदरपात्रम् आदर्शशिक्षकः तत्त्वचिन्तकश्च अभवत्।

संस्कृत-महाकवयः

विश्वस्य प्राचीनतम-भाषारूपेण विद्यमाना भाषा संस्कृतभाषा। काव्य-नाटकादिभिः एतां भाषां समृद्धां कुर्वन्तः महाकवयः निश्चयेन गौरवास्पदं स्थानं लभन्ते। एतां साहित्यपरम्परां भूषयत्सु महाकविषु महाकविः 'वाल्मीकिः' अग्रगण्यः। तेन रचितं 'रामायणम्' इति आदिकाव्यरूपेण जगति प्रसिद्धम्। तदनन्तरं व्यासविरचितं 'महाभारतम्' इत्यापि आर्ष-महाकाव्यरुपेण जगति प्रसिद्धम्। एते द्वे अपि महाकाव्ये अग्रे अभिजातकवीनां कृते मार्गदर्शके संजाते।

भासः – अभिजातसाहित्ये महाकविः भासः अन्यतमं स्थानं भूषयन् वर्तते। तस्य कालविषये यद्यपि मतभेदः दृश्यते, तथापि ख्रिस्ताब्दस्य द्वितीयशतक-चतुर्थशतकयोः मध्ये एव अस्य कालः स्वीकृतः। दक्षिणभारते मनलिक्करस्थिते मठे भासस्य त्रयोदश (१३) नाटकानि उपलब्धानि। एतासु कृतिषु तस्य नामोल्लेखः नास्ति। तथापि तस्य नाटकानां संग्रहः 'भासनाटकचक्रम्' इति नाम्ना प्रसिद्धः। रामायणं, महाभारतम्, उदयनकथाः, शूद्रकचरितम् इति तस्य नाटकानाम् आधारग्रन्थाः। 'स्वप्नवासवदत्तम्' इति नाटकं तु अद्य अपि सहृदयान्, वाचकान् आनन्दयति। तस्य नाटकचक्रमेव तदग्रकवीनां कृते प्रेरणादायकम् अभवत्।

कालिदासः – भासात् अनन्तरं महाकवेः कालिदासस्य स्थानम् उच्चतमं वर्तते। स्वप्रतिभया एषः 'कविकुलगुरुः' इति पदवीं प्राप्तवान्। तस्य सप्तकृतिषु महाकाव्यं, खण्डकाव्यम्, नाटकम् एतेषां त्रयाणाम् अपि समावेशः अस्ति। उपमा-अलङ्कारे प्रावीण्येन 'उपमा कालिदासस्य' इति उक्तिः प्रसिद्धा। कालिदासः दीपशिखा-कालिदासः इति प्रसिद्धः। पञ्चमहाकाव्येषु रघुवंशम् नवदशसर्गै बद्धम्। कुमारसम्भवं च सप्तदशसर्गेषु विद्यते।

भारविः – कालिदासात् अनन्तरं महाकविः भारविः महाकाव्य-रीतिम् अनुसरन् दृश्यते। तस्य एका एव रचना 'किरातार्जुनीयम्' इति महाकाव्यम् अस्ति। अस्मिन् अष्टादशसर्गेषु किरातरूपस्य शिवस्य अर्जुनस्य च कथा वर्णिता। महाभारते वनपर्वणि अयं कथाभागः दृश्यते। 'अर्थगौरवम्' इति भारवेः वैशिष्ट्यम् अस्ति। तस्य 'सहसा विदधीत न क्रियाम् अविवेकः परमापदां पदम्' इति सूक्तिः चिरं मार्गं दर्शयति।

माघः – भारवेरनन्तरं महाकविः माघः अपि असाधारणः। वैदुष्यपूर्णं 'शिशुपालवधम्' इति तस्य एकमेव महाकाव्यम्। अतः तत् 'माघकाव्यम्' इति नाम्ना अपि प्रसिद्धम्। उपमा, अर्थगौरवं, पदलालित्यम् एते त्रयः अपि गुणाः माघस्य काव्ये सन्ति। राजनीतिः अस्य काव्यस्य मुख्यः विषयः। अस्मिन् विंशतिसर्गाः सन्ति। माघः **घण्टा-माघः** इति प्रसिद्धः।

श्रीहर्षः – श्रीहर्ष इति महाकविषु अन्यतमः। सः 'नैषधीयचरितम्' इति महाकाव्यं द्वाविंशति-सर्गेषु रचितवान्। तस्य मूलस्त्रोतः महाभारतस्य 'नलोपाख्यानम्' अस्ति। तस्मिन् नलदमयन्त्योः प्रेम्णः विवाहस्य च कथा वर्णिता वर्तते। पञ्चमहाकाव्येषु किरातार्जुनीयम्, शिशुपालवधम्, नैषधीयचरितम् च एतानि बृहत्त्रयी इति ख्यातानि।

भवभूतिः – महाकविः भवभूतिः अपि महाकविषु अग्रगण्यः वर्तते। तस्य मालतीमाधवम्, महावीरचरितम्, उत्तररामचरितम् इत्येताः तिस्त्रः रचनाः सन्ति। उत्तररामचरिते भवभूतिः विशिष्यते इति तस्य विषये ख्यातम् अस्ति यत्र रामायणकथाया उत्तरभागः वर्णितः।

बाणभट्टः – गद्यप्रकारस्य सार्वभौमः महाकविः बाणभट्टः संस्कृतसाहित्ये सर्वमान्यः। कादम्बरी, हर्षचरितं च एते द्वे बाणभट्टस्य गद्यकाव्ये। जीवनस्य प्रत्येकम् अंशः बाणेन स्पृष्टः। अतः 'बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्' इति उक्तिः प्रसिद्धा।

तथैव 'गद्यं कवींना निकषं वदन्ति' इत्यपि प्रसिद्धम्।

विदुरनीतिः

महाभारतातील उद्योग पर्वामध्ये विदुरनीतिचा समावेश आहे. महात्मा विदुराने चिंतित आणि विचलीत अशा धृतराष्ट्राला स्वकर्तव्याचा अतिशय मार्मिक आणि आशयपूर्ण उपदेश केला आहे. विदुराने राजव्यवहार तसेच लोकव्यवहार, नीती, धर्म, त्याग, न्याय, सत्य, राजधर्म इ. विषयांवरील विचार निर्भिडपणे व्यक्त केले आहेत. विदुराने धृतराष्ट्रास केलेला हा उपदेश 'विदुरनीति' नावाने प्रसिद्ध आहे.

---

१. **जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदनुपश्यसि।**
तद् ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि।।

अन्वयः – तात जाग्रतः दह्यमानस्य यत् श्रेयः अनुपश्यसि तद् नः ब्रूहि त्वम् धर्मार्थकुशलः हि असि।

भाषान्तर – हे तात (विदुर)! चिन्तेने जळल्यामुळे (उद्विग्न झाल्यामुळे) निद्राभंग झालेल्या मला कल्याणकारी असे मार्गदर्शन करा, कारण तुम्ही धर्मार्थामध्ये निपुण आहात.

२. **अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम्।**
हृतस्वं कामिनं चौरमाविशन्ति प्रजागराः।।

अन्वयः – दुर्बलम् हीनसाधनम् बलवता अभियुक्तम् हृतस्वं कामिनम् चोरम् अविशन्ति प्रजागराः।

भाषान्तर – ज्या मनुष्याला अशक्त आणि साधनविरहित असताना देखील शक्तिशाली मनुष्याशी विरोध पत्करावा लागतो तसेच ज्याचे सर्वकाही हरण केले आहे आणि चोर या तिघांना निद्रानाशाचा रोग लागतो.

३. **कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोसि नराधिप।**
कच्चिच्च परवित्तेषु गृध्यन्न परितप्यसे।।

अन्वयः – हे नराधिप! कच्चित् एतैः महादोषैः न स्पृष्टः असि कच्चित् च परवित्तेषु गृध्यन् न परितप्यसे।

भाषान्तर – हे महाराज (धृतराष्ट्र)! आपण कोणत्या महादोषाच्या संपर्कात तर नाही आलात किंवा कुण्या दुसऱ्याच्या धनाविषयी तुमच्या मनात लोभ तर उत्पन्न नाही झाला ना? ज्यामुळे आपण दुःखी आहात कारण मनुष्य लोभ आणि मोहामुळे स्वतःचा विवेक गमावून बसतो व तेच दुःखाचे मूळ कारण असते.

४. **दुर्योधने सौबले च कर्णे दुःशासने तथा।**
एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि।।

अन्वयः – दुर्योधने सौबले कर्णे तथा दुःशासने च एतेषु ऐश्वर्यमाधाय त्वम् कथम् भूतिमिच्छसि।

भाषान्तर – आपण दुर्योधन, शकुनी, कर्ण आणि दुःशासन यांच्यावर राज्याचा कारभार सोपवून राज्याच्या उन्नतीची अपेक्षा कशी करू शकता?

५. **आर्जवेन नरं युक्तमार्जवाद् सव्यपत्रपम्।**
अशक्तं मन्यमानास्ते धर्षयन्ति कुबुद्धयः।।

अन्वयः – कुबुद्धयः आर्जवेन युक्तम् नरम् आर्जवात् सव्यपत्रपम् अशक्तं मन्यमानाः तु धषर्यन्ति।।

भाषान्तर – दुष्ट बुद्धी असलेले लोक सज्जनाला त्याच्या सरळ स्वभावामुळे दुर्बल समजून त्याची निंदा करतात।

* कठिण शब्द *

जाग्रतो	-	जागणे	दह्यमानस्य	-	जळत असताना
अभियुक्त	-	विरोध	परितप्यसे	-	दुःखी होणे
सौबल	-	शकुनी			

श्रीमद्भगवद्गीता

महर्षी व्यासविरचित महाभारत या आर्षमहाकाव्यातील भीष्मपर्वामध्ये भगवद्गीता ग्रथित आहे. श्रीमद्भगवद्गीता १८ अध्याय आणि ७०० श्लोकांमध्ये निबद्ध आहे. कौरव आणि पांडवांच्या युद्धाला प्रारंभ होण्यापूर्वी भगवान श्रीकृष्णाने अर्जुनाला भगवद्गीतेच्या रूपाने स्वधर्माच रंगरुप तत्वज्ञानाचा उपदेश केला. युद्धभूमीवर स्वतःचे गुरु, बंधू, नातेवाईक इत्यादींना पाहून विषाद आणि अवसाद पावलेल्या अर्जुनाने युद्ध करण्यास नकार दिला. त्यावेळी भगवान श्रीकृष्णाने 'कर्मणि एव अधिकारः ते' असा उपदेश करून क्षत्रीयधर्म जागृत करून स्वकर्म करण्यास प्रवृत्त केले.

१. **सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति।**
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते।।

अन्वयः – मम गात्राणि सीदन्ति मुखं च परिशुष्यति मे शरीरे वेपथुः रोमहर्षः च जायते।

भाषान्तर – युध्दाची इच्छा करणाऱ्या रणभूमींत प्राप्त झालेल्या या बंधुवर्गास पाहून माझी गात्रें, अवयव गळून गेली आहेत व तोंड सर्व बाजूंनी कोरडें पडते माझ्या शरीरांत कंप आणि अंगावर रोमांच उभे राहतात आणि खूप वेदना होतात.

२. **गाण्डीवं स्रंसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते।**
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः।।

अन्वयः – हस्तात् गाण्डीवं स्रंसते त्वक् परिदह्यते च अहं अवस्थातुं न शक्नोमि मे मनः भ्रमति इव।।

भाषान्तर : माझ्या हातातून माझे गाण्डीव धनुष्य गळून पडत आहे. आणि माझ्या शरीराचा दाह होत आहे. मी स्थिर उभा राहाण्यास समर्थ नाही. माझे मन भ्रमण करीत आहे. (अस्थिर/चंचल होत आहे.)

३. न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च।
किं नो राज्येन गोविंदं किं भोगैर्जीवितेन वा।।

अन्वयः – कृष्ण, अहं विजयं राज्यं सुखानि च न कांक्षे, गोविंद! नः राज्येन किम्, भोगैः किम्, जीवितेन वा किम्।

भाषान्तर – हे कृष्णा मला विजयाची इच्छा नाही, मला राज्याची इच्छा नाही किंवा मला कोणत्याही सुखाचीही इच्छा नाही. हे गोविंद! राज्य घेऊन आम्हाला काय करायचे आहे? राज्य उपभोगून आम्हाला काय प्राप्त होणार? किंवा जिवंत राहून आम्ही काय करणार आहोत?

४. कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृछामि त्वां धर्मसंमूढचेताः।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्।।

अन्वयः – कार्पण्यदोष उपहतस्वभावः धर्मसंमूढचेताः अहं त्वां पृच्छामि यत् निश्चितं श्रेयः स्यात् तत् मे ब्रूहि अहं ते शिष्यः त्वां प्रपन्नं मां शाधि।

भाषान्तर – अर्जुन कृष्णाला म्हणतो की, व्यक्तींची कृपणता, दैन्य व आत्म्याचे स्वरूप न जाणणे या दोषांमुळे ज्याचा स्वभाव तिरस्कृत झाला आहे व त्यामुळे स्वधर्माविषयी ज्याचे चित्त विवेकशून्य झाले आहे असा मी तुला विचारतो की जे निश्चित श्रेय असेल, ज्याच्या पासून परम पुरुषार्थरूप अव्यभिचारी फल प्राप्त होईल ते मला सांग मी तुझा शिष्य आहे. मी तुला शरण

आलो आहे मला उपदेश कर.

५. अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिता:।।

अन्वय: – त्वं अशोच्यान् अन्वशोच: प्रज्ञावादान् च भाषसे पण्डिता: गतासून् च अगतासून् न अनुशोचन्ति।

भाषान्तर – श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणतो की ज्या गोष्टीचा शोक करू नये त्या गोष्टीचा तू शोक करीत आहेस व बुद्धिमान पंडितासारखे सांगत आहेस. आत्मज्ञानी असे पण्डितजन हे मेलेल्यांविषयी व जिवंत असलेल्यांविषयी शोक करीत नाही.

६. देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति।।

अन्वय: – यथा अस्मिन् देहे देहिन: कौमारं यौवनं जरा तथा देहान्तरप्राप्ति: तत्र धीर: न मुह्यति।

भाषान्तर – ज्याप्रमाण या देहात (शरीरात) देहवान् आत्म्याला बाल्यावस्था, तारूण्यावस्था आणि जीर्णावस्था (म्हातारपण) अशा तीन अवस्था प्राप्त होतात. तशीच दुसऱ्या देहाची प्राप्ती होते. त्याविषयी विद्वान तत्ववेत्ता पंडित मोहित होत नाही.

७. वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही।।

अन्वय: – यथा नर: जीर्णानि वासांसि विहाय अपराणि नवानि गृह्णाति तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि नवानि संयाति।

भाषान्तर – ज्याप्रमाणे मनुष्य जुनी वस्त्रे टाकून दुसरी नवी वस्त्रे धारण करतो त्याप्रमाणे देहवान् आत्मा जीर्ण निर्बल झालेली शरीरे सोडून दुसऱ्या नवीन शरीरामध्ये प्रवेश करतो.

८. नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः।।

अन्वयः – एनं शस्त्राणि न छिन्दन्ति एनं पावकः न दहति एनं आपः न क्लेदयन्ति मारुतः च न शोषयति।

भाषान्तर – या आत्माला कधिही शस्त्र तोडू शकत नाही. त्याला अग्नि जाळू शकत नाही, पाणी कुजवू शकत नाही व त्याला वायू सरकवू शकत नाही तो आत्मा अमर आहे.

९. जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि।।

अन्वयः – हि जातस्य मृत्युः ध्रुवः मृतस्य च जन्म ध्रुवं भवति, तस्मात् अपरिहार्ये अर्थे त्वं शोचितुं न अर्हसि।।

भाषान्तर – जो जन्माला आला त्याचा मृत्यू निश्चित आहे आणि मृत्यू झालेल्या आत्म्याचा जन्म निश्चित आहे. यास्तव या अपरिहार्य (टाळतां न येणाऱ्या गोष्टीविषयी) तू शोक (दुःख) करणे योग्य नाही।

१०. हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः।।

अन्वयः – हतः वा स्वर्गं प्राप्स्यसि जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे तस्मात् हे कौन्तेय! कृतनिश्चयः युद्धाय उत्तिष्ठ।

भाषान्तर – युद्धात शत्रूंकडून मारला गेलास तर तुला स्वर्ग प्राप्त होईल किंवा शत्रुंना जर तू जिंकलेस तर पृथ्वीचा उपभोग घेशील यास्तव हे कुंतीपुत्रा मी शत्रूंना मारीन किंवा मरेन असा निश्चय करून यद्ध करण्यासाठी उठ.

११. कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि।।

अन्वयः – ते अधिकारः कर्मणि एव फलेषु मा कदाचन (अधिकारः) कर्मफल हेतुः मा भूः, ते सङ्गः अकर्मणि (मा) अस्तु।

भाषान्तर – तुझा अधिकार कर्म करणे आहे. कर्म करीत असताना फलाविषयी केव्हाही तुझा अधिकार नाही ह्याचप्रमाणे तू कर्मफलाची इच्छा करून त्या फलाचे निमित्त होऊनकोस. तुझी प्रीति कर्म न करणें या गोष्टीत होऊ नये।

१२. नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव।।

अन्वयः – अच्युत त्वत्प्रसादात् मोहः नष्टः मया स्मृतिः लब्धा, गतसंदेहः स्थितः अस्मि, तव वचनं करिष्ये।

भाषान्तर – हे कृष्णा! माझा अज्ञानजन्य मोह सम्पूर्णपणे नाहीसा झाला आहे. तुझ्या कृपेमुळे मी आत्मतत्त्वाविषयीच्या स्वरूपांची ज्ञान प्राप्तकेले. आता माझ्या सर्व शंका नष्ट झाल्या आहेत. तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे मी वागेन.

* कठिण शब्द *

सीदन्ति – गळून जाणे		परिशुष्यति – सर्व बाजूंनी कोरडे पडते	
स्रंसते – गळते		कार्पण्यम् – कृपणता	
ब्रूहि – सांग		न मुह्यति – मोहित होत नाही	
वासांसि – वस्त्रे		विहाय – टाकून	
ध्रुवः – निश्चित		जातस्य – उत्पन्न झालेल्या	
शोचितुम् – शोक करण्यास		न अर्हसि – योग्य नाही	
प्राप्स्यसि – प्राप्त होशील		मा अस्तु – न होवो	
लब्धा – मिळविली		त्वत्प्रसादात् – तुझ्या कृपेमुळे	

रघुवंशम्

रघुवंशम् हे संस्कृत साहित्यातील सुप्रसिद्ध पंचमहाकाव्यांपैकी एक आहे. एकोणवीस सर्गांनी युक्त असलेल्या या महाकाव्यात कालिदासाने राजा दिलीप ते अग्निवर्ण अशा २८ राजांचे वर्णन केले आहे. प्रस्तुत श्लोक या महाकाव्याच्या पहिल्या सर्गातून उद्धृत केले आहेत.

(रघुपासूनच या काव्याला आरंभ झाला असल्याने ह्याला रघुवंश असे म्हणतात.) दिलीप हा रघुचा पिता! दिलीप राजाची गुणवैशिष्ट्ये खालील श्लोकातून विशद केली आहेत.

---

१. **वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।**
   जगत: पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ।।

अन्वय: – (अहं) वागर्थौ इव संपृक्तौ जगत: पितरौ पार्वतीपरमेश्वरौ वागर्थप्रतिपत्तये वन्दे।

भाषान्तर – शब्द व त्याचा अर्थ ह्यांचे सम्यक् ज्ञान प्राप्त व्हावे म्हणून शब्द व अर्थ ह्यांच्याप्रमाणे एकमेकांशी सदैव सम्मीलित (निगडीत) असलेल्या व अखिल जगताचे माता-पिता असणा-या पार्वती व परमेश्वराला (मी) वंदन करतो.

२. **क्व सूर्यप्रभवो वंश: क्व चाल्पविषया मति:।**
   तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्।।

अन्वय: – सूर्यप्रभव: वंश: क्व, अल्पविषया मति: च क्व, दुस्तरं सागरं मोहात् उडुपेन तितीर्षु: अस्मि।

भाषान्तर –सूर्यापासून उत्पन्न झालेला रघुचा वंश कोठे? आणि लहानसहान विषयात चालणारी माझी अल्पमती कोठे? (मी माझ्या) अज्ञानातून दुर्लंघ्य असा सागर छोटया नावेने तरून जाण्याची इच्छा करीत आहे.

३. मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः।।

अन्वयः – मन्दः कवियशःप्रार्थी प्रांशुलभ्ये फले लोभात् उद्बाहुः वामन इव उपहास्यतां गमिष्यामि।

भाषान्तर – मी मंदबुद्धी असल्यामुळे, मोठमोठ्या कवींना प्राप्त होणारे यश मिळविण्याची इच्छा धरली तर ते उंच मनुष्याच्या हाती येणा–या फळाकरिता एखाद्या वामनमूर्तीने हात वर करण्यासारखे हास्यास्पद होईल.

४. **अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः।**
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः।।

अन्वयः – अथवा पूर्वसूरिभिः कृतवाग्द्वारे अस्मिन् वंशे वज्रसमुत्कीर्णे मणौ सूत्रस्य इव मे गतिः अस्ति।

भाषान्तर – तथापि प्राचीन कवींनी आपल्या वाग्विभवाने ह्यात प्रवेश करून ठेवलेला असल्यामुळे वेजे पाडलेल्या मण्यात सूत्राला ज्याप्रमाणे सहज प्रवेश करता येतो, त्याप्रमाणे मलाही येथे मार्ग काढता येईल.

५. **सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम्।**
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम्।।

६. **यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम्।**
यथाऽपराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम्।।

७. **त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।**
यषसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम्।।

८. **शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्।**
वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्।।

९. **रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन्।**

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः।।

अन्वयः – सोऽहम् तनुवाग्विभवः सन् अपि तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः, आजन्मशुद्धानाम्, आफलोदयकर्मणाम्, आसमुद्रक्षितीशानाम्, आनाकरथवर्त्मनाम्, यथाविधिहुताग्नीनाम्, यथाकामार्चितार्थिनाम्, यथापराधदण्डानाम्, यथाकालप्रबोधिनाम्, त्यागाय संभृतार्थानाम्, सत्याय मितभाषिणाम्, यशसे विजिगीषूणाम्, प्रजायै गृहमेधिनाम्, शैशवेऽभ्यस्तविद्यानाम्, यौवने विषयैषिणाम्, वार्धके मुनिवृत्तीनाम्, अन्ते योगेन तनुत्यजाम्, रघूणाम् अन्वयम् वक्ष्ये।

भाषान्तर – म्हणून जरी माझे वाग्वैभव बेताचेच आहे तरी त्यांचे गुण कानी आल्याने असले धाडस करण्याचे स्फुरण चढल्यामुळे मी, त्या जन्मापासून शुद्ध असणाऱ्या, कर्माचे फळ दृष्टीस पडेपर्यंत यत्न करीत राहणाऱ्या, समुद्रापर्यंत राज्यविस्तार असलेल्या, स्वर्गापर्यंत रथाची गती असलेल्या, यथाविधी यज्ञयाग करणाऱ्या, याचकांचे मनोरथ पूर्ण करणाऱ्या, अपराधानुरूप योग्य शासन करणाऱ्या, योग्य काळी सावधानता बाळगणाऱ्या, सत्पात्री विनियोग करण्याकरिता धनसंचय करणाऱ्या, सत्याकरिता मितभाषण करणाऱ्या, संततीकरिता दारपरिग्रह करणाऱ्या, बालपणी विद्याभ्यास करणाऱ्या, तारुण्यात विलास भोगणाऱ्या, वृद्धापकाळी वानप्रस्थाश्रम घेणाऱ्या व शेवटी परमात्म्याचे चिंतन करीत देहत्याग करणाऱ्या अशा रघुच्या वंशाचे वर्णन करतो.

१०. तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा।।

अन्वयः – तं सदसद्व्यक्तिहेतवः सन्तः श्रोतुम् अर्हन्ति, हि हेम्नः विशुद्धिः श्यामिका अपि वा अग्नौ संलक्ष्यते।

भाषान्तर – ते चांगल्या-वाईटाची निवड करण्यास समर्थ असलेल्या विद्वानांनी ऐकावे. कारण, सोने अग्नीत तापविल्यानेच कसास उतरते.

* कठिण शब्द *

उडुप– नाव/होडी

प्रांशुलभ्ये – उंच मनुष्याच्या हाताला येणा–या

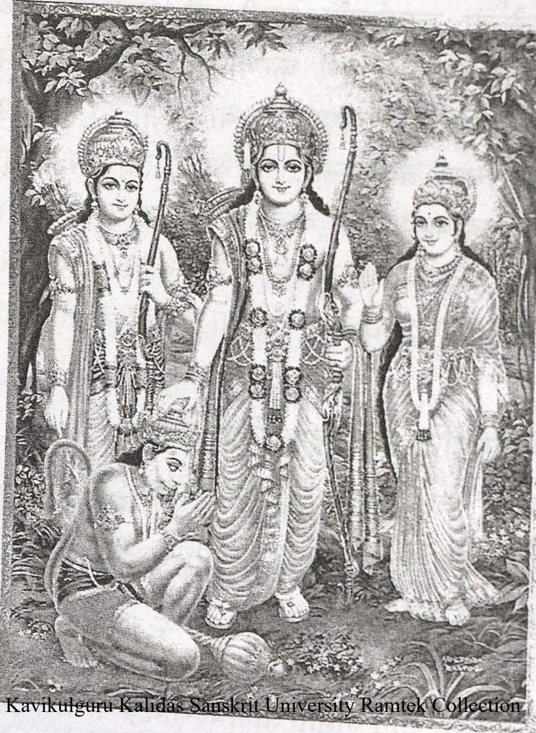
वज्रसमुत्कीर्णे – वज्राने किंवा मणिवेधक यंत्राने विद्ध करणे,

श्यामिका– हीण स्वरूप

* प्रश्नाः *

१. दिलीपस्य गुणवैशिष्ट्यानि स्वशब्दैः स्पष्टीकुरुत।

२. हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा। अस्य पङ्क्तेः आशयं स्पष्टीकुरुत।

मेघदूतम्

'कविकुलगुरू' या उपाधीने संस्कृत साहित्यक्षेत्रात विख्यात असणारा कालिदास इ. स. पूर्व ४ थ्या शतकात होऊन गेला. अलौकिक प्रतिभा, सूक्ष्म सौंदर्यदृष्टी, प्रत्ययकारी निसर्गवर्णने, उपमादी अलंकारांचा औचित्यपूर्ण सन्निवेश इत्यादी त्याच्या साहित्यकृतींची गुणवैशिष्ट्ये आहेत. मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम् ही नाटके, कुमारसंभवम् व रघुवंशम् ही महाकाव्ये तसेच ऋतुसंहारम् आणि मेघदूतम् ही खंडकाव्ये अशा एकूण सात साहित्यकृतींची रचना कालिदासाने केली.

प्रस्तुत श्लोक मेघदूतम् या खंडकाव्यातून उद्धृत केले आहेत. स्वकर्तव्यापासून च्युत झालेल्या एका यक्षाला त्याचा स्वामी आपल्या पत्नीपासून एक वर्षापर्यंत दूर राहण्याची शिक्षा देतो. रामगिरीचा आश्रय घेतलेल्या यक्षाला आषाढाच्या पहिल्या दिवशी आकाशातील मेघ पाहून पत्नीची तीव्र आठवण येते. त्यावेळी तो आपल्या पत्नीला मेघाकरवी संदेश पाठविण्याचे ठरवितो. मेघाला दूत म्हणून पाठविण्याची कल्पना ही नावीन्यपूर्ण व संपूर्ण काव्यालाच एका काव्यात्म उंचीवर नेणारी आहे. प्रस्तुत खंडकाव्यातील काही श्लोकांतून कालिदासीय शैलीचा परिचय व्हावा हा या पाठाचा उद्देश आहे.

---

१. कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु।।

अन्वयः - स्वाधिकारात् प्रमत्तः कान्ताविरहगुरुणा वर्षभोग्येण भर्तुः शापेन अस्तंगमितमहिमा कश्चित् यक्षः जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु वसतिम् चक्रे।

भाषान्तर – आपल्या कामगिरीत चुकलेला (व म्हणून) भार्येच्या विरहामुळे दु:सह झालेल्या, एक वर्षपर्यंत भोगावयाच्या स्वामीच्या शापाने प्रभाव नष्ट केलेला कोणी एक यक्ष सीतेच्या स्नानामुळे पवित्र झालेले जलाशय असलेल्या व घनदाट छायेचे वृक्ष असलेल्या रामगिरीवरील आश्रमांमध्ये वस्ती करिता झाला. (राहिला)

२. **धूमज्योति:सलिलमरुतां संनिपात: क्व मेघ:**
संदेशार्था: क्व पटुकरणै: प्राणिभि: प्रापणीया:।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु।।

अन्वय: – धूमज्योति: सलिलमरुताम् संनिपात: क्व मेघ:, पटुकरणै: प्राणिभि: प्रापणीया: संदेशार्था: क्व, इति औत्सुक्यात् अपरिगणयन्, गुह्यक: तम् ययाचे, हि कामार्त: चेतनाचेतनेषु प्रकृतिकृपणा: ।

भाषान्तर – धूर, तेज, पाणी व वायु यांचे संमिश्रण असलेला मेघ तो काय? (आणि) समर्थ इन्द्रिये असलेल्या प्राण्यांकरवी पाठवावयाचे निरोप ते काय? हयाचा उत्कंठेमुळे विचार न करता, तो यक्ष त्या मेघाची याचना करता झाला.(यक्षाने त्याची याचना केली) बरोबरच आहे, मदनाने व्याकुळ झालेले (लोक) सचेतन व अचेतन वस्तूंच्या बाबतीत स्वभावत:च विवेकशून्य असतात.

३. **जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां**
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोन:।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरबन्धुर्गतोऽहं
याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।।

अन्वय: – पुष्करावर्तकानाम् भुवनविदिते वंशे जातम् मघोन: प्रकृतिपुरुषम् कामरूपम् त्वाम् जानामि, तेन विधिवशात् दूरबन्धु: अहम् त्वयि अर्थित्वम्

गत: अधिगुणे याच्ञा मोघा वरम् अधमे लब्धकामा न।

भाषान्तर – पुष्करावर्तकांच्या जगद्विख्यात कुळात जन्मलेल्या, इन्द्राचा मुख्य अधिकारी असलेल्या (व) मनास येईल त्याप्रमाणे रूपे धारण करणा-या तुला मी जाणतो, आणि म्हणून दैवयोगाने दूर पत्नी असलेला मी तुझ्यापाशी याचना करण्यास आलो आहे. (कारण) गुणवंतापाशी (केलेली) याचना विफल झाली (तरी) हरकत नाही. (पण) अधमापाशी सफल होणार असली तरी नको.

४. संतप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियाया:
संदेशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या।।

अन्वय: –पयोद! त्वम् संतप्तानाम् शरणम् असि, तत् धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य मे संदेशम् हर, बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या यक्षेश्वराणाम् अलका नाम वसति: त्वया गन्तव्या।

भाषान्तर – हे मेघा, तू उन्हाने पोळलेल्याचे (विरहाग्नीने होरपळलेल्यांचे), निवाऱ्याचे स्थान आहेस; म्हणून यक्षाच्या कोपामुळे विरह पावलेल्या माझा निरोप घेऊन जा. बाह्योद्यानात राहात असलेल्या शंकराच्या मस्तकावरील चन्द्रिकेच्या (प्रकाशात न्हाऊन निघालेले)चकचकीत केलेले धनिकांचे वाडे असलेल्या कुबेराच्या अलका नावाच्या ठिकाणाला तुला जावयाचे आहे.

५. तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी–
मव्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम्।
आशाबन्ध: कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां

सद्य:पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि।।

अन्वयः – च अविहतगतिः अव्यापन्नाम् दिवसगणनातत्पराम् एकपत्नीम् ताम् भ्रातृजायाम् अवश्यम् द्रक्ष्यसि, हि प्रायशः आशाबन्धः अङ्गनानाम् प्रणयि कुसुमसदृशम् विप्रयोगे सद्यःपाति हृदयम् रुणद्धि।

भाषान्तर – आणि वाटेत कसली आडकाठी न येता गेलास म्हणजे मृत नव्हे तर मोठया उत्कंठेने दिवस मोजीत असलेली व पातिव्रत्याने रहात असलेली भावजय तुझ्या खरोखरच दृष्टीस पडेल. कारण साधारणपणे आशातन्तु सुकुमार स्त्रियांच्या प्रेमळ, फुलाप्रमाणे (कोमल) असलेल्या व विरह झाला असता एकदम ठाव सोडणा–या अंतःकरणाला सावरून धरतो.

६. वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः।
विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां
लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि।।

अन्वयः – उत्तराशाम् प्रस्थितस्य भवतः यदपि वक्रः पन्थाः उज्जयिन्याः सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूः तत्र पौराङ्गनानाम् विद्युद्दामस्फुरितचकितैः लोलापाङ्गैः लोचनैः यदि न रमसे वञ्चितः असि।

भाषान्तर – उत्तर दिशेला (जावयास) निघालेल्या तुला तरी वाकडे वळण घ्यावे लागले तरी उज्जयिनीच्या रंगसफेदी केलेल्या राजवाडयांच्या गच्च्या पाहिल्याशिवाय राहू नकोस. तेथे नगरातील स्त्रियांच्या विजेच्या चमचमाटामुळे दीपलेल्या (व) चंचल कटाक्ष असलेल्या लोचनांनी जर तुझे मन रमले नाही तर तुझी फसगतच झाली असे म्हटले पाहिजे.

७. विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
संगीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम्।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः।।

अन्वयः - यत्र ललितवनिताः सचित्राः संगीताय प्रहतमुरजाः मणिमयभुवः अभ्रंलिहाग्राः प्रासादाः विद्युत्वन्तम् सेन्द्रचापम् स्निग्धगभीरघोषम् अन्तस्तोयम् तुङ्गम् त्वाम् तैः तैः विशेषैः तुलयितुम् अलम्।

भाषान्तर - तेथे अलका नगरीत सुंदर स्त्रिया असलेले, चित्रांनी सुशोभित केलेले, संगीतार्थ मृदंग वाजत असलेले, रत्नजडित जमिनी असलेले व गगनचुंबी शिखरे असलेले प्रासादतुल्य वाडे, विजेने युक्त असलेल्या, इन्द्रधनुष्याने युक्त असलेल्या, मधुर व गंभीर आवाज करणा-या, जलाने पूर्ण असलेल्या व उंच अशा तुझी त्या त्या बाबतीत बरोबरी करण्याजोगे आहेत.

८. हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं
नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः।
चूडापाशे नवकुरबकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम्।।

अन्वयः - यत्र वधूनाम् हस्ते लीलाकमलम्, अलके बालकुन्दानुविद्धम्, लोध्रप्रसवरजसा आनने श्रीः पाण्डुताम् नीता, चूडापाशे नवकुरबकम्, कर्णे चारु शिरीषम् च सीमन्ते त्वदुपगमजम् नीपम्।

भाषान्तर - तेथे अलका नगरीत तरुण स्त्रियांच्या हाती विलासाकरिता कमळे असतात, केसात ताज्या कुन्दांची फुले गुंफलेली असतात, लोध्र

पुष्पांच्या परागांनी मुखावरील शोभा फिकट केलेली असते, केशकलापात

ताजी कोरांटीची फुले असतात, कानात कोमल शिरीषाची फुले असतात आणि भांगात तुझ्या आगमनाने फुलणारी कदम्बफुले असतात.

९. तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी
मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः।।

अन्वयः – तत्र तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः श्रोणीभारात् अलसगमना स्तनाभ्याम् स्तोकनम्रा युवतिविषये धातुः इव आद्या सृष्टिः या स्यात्।

भाषान्तर – तेथे अंगाने सडपातळ, अणकुचीदार दात असलेली, पिकलेल्या तोंडल्याप्रमाणे अधरोष्ठ असलेली, मध्यभाग (कटी) बारीक असलेली, भ्यायलेल्या हरिणीप्रमाणे चंचलदृष्टी असलेली, खोल नाभी असलेली, नितम्बभारामुळे हळूहळू चालणारी, स्तनांमुळे किंचित् वाकलेली व तरुण स्त्रियांच्या बाबतीत ब्रह्मदेवाची जणू काय प्रथमाकृती असलेली अशी जी असेल (ती माझी पत्नी आहे.)

१०. नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे
तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम्।
कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण।।

अन्वयः – ननु बहु विगणयन् आत्माम् आत्मना एव अवलम्बे तत् कल्याणि त्वम् अपि नितरां कातरत्वम् मा गमः। अत्यन्तम् सुखम् वा एकान्ततः दुःखम् कस्य उपनतम् दशा चक्रनेमिक्रमेण नीचैः च उपरि गच्छति।

संस्कृतसेतुः

भाषान्तर - खरोखर असे पुष्कळ मनोरथ करीत मी स्वत:च स्वत:ला धीर देत असतो. म्हणून हे सुभगे! तू देखील अगदी भिऊन जाऊ नकोस. कारण शेवटपर्यंत सुख किंवा शेवटपर्यंत दु:ख कोणाला लाभले आहे? कोणतीही दशा चाकाच्या धावेच्या क्रमाप्रमाणे खाली आणि वर जात असते.

११. एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या।
इष्टान्देशान् विचर जलद प्रावृषा संभृतश्री
र्माभूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोग:।।

अन्वय: - हे जलद, सौहार्दात् विधुर: इति वा मयि अनुक्रोशबुद्धया आत्मन: अनुचितम् मे प्रियं प्रार्थनात् कृत्वा प्रावृषा संभृतश्री: (सन्) इष्टान् देशान् विचर। एवं क्षणमपि ते विद्युता विप्रयोग: मा भूत्।

भाषान्तर - मित्रभावाने किंवा मी विरही म्हणून माझ्यावर अनुकंपा करण्याच्या बुद्धिने अनुचित कार्य करावयास सांगणा-या माझे हे इष्ट कार्य केल्यावर, हे मेघा! वर्षाकालाने ऐश्वर्य वाढलेला असा तू इच्छित स्थळी गमन कर आणि माझ्याप्रमाणे तुझा विद्युल्लतेशी क्षणभर देखील वियोग न होवो.

*** कठिण शब्द ***

अस्तंगमितमहिमा	-	प्रभाव/शक्ती/माहात्म्य नाहिसा झालेला
पटुकरणै:	-	समर्थ इन्द्रिये असलेल्या
लोलापाङ्गै:	-	चंचल (नेत्रा) कटाक्ष
प्रहतमुरजा:	-	वाजत असलेले मृदंग

मणिमयभुवः	–	रत्नजडित जमीन
अभ्रंलिहाग्राः	–	गगनचुंबी शिखरे
सेन्द्रचापम्	–	इंद्रधनुष्याने युक्त
अनुक्रोश	–	अनुकंपा
विप्रयोग	–	विरह
अङ्गना	–	सुकुमार स्त्री
अव्यापन्नाम्	–	मृत न पावलेल्या

प्रश्नाः

१. यक्षस्य संदेश स्वभाषया विवृणुत।

२. यक्षपत्न्याः वर्णनं कुरुत।

३. यक्षेण मेघस्य याचना कथं क्रियते ? लिखत।

४. नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण। अस्याः पङ्क्तेः आशयं स्पष्टीकुरुत।

५. याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा इति विशदीकुरुत।

अन्योक्तिसङ्ग्रहः

अन्योक्ती म्हणजे अन्याला अर्थात् दुस-याला उद्देशून केलेली उक्ती म्हणजे सांगणे किंवा वचन. 'लेकी बोले सुने लागे' या मराठीतील प्रसिद्ध म्हणीनुसार येथे कवी एका व्यक्तीला किंवा प्राण्याला किंवा वस्तूला उद्देशून बोलत असतो, पण वस्तुतः त्याचे ते बोलणे त्या व्यक्तीला उद्देशून नसते, तर कवीला त्या निमित्ताने अन्य कुणाबद्दल बोलावयाचे असते. कवी बोलतो एका विषयाबद्दल पण त्यातून तो त्याच्या मनातील मूळ विषय सूचित करतो असे अन्योक्तीचे स्वरूप असते. कवीची ही कौशल्यपूर्ण सूचकता रसिकहृदयांना निश्चितच आनंद देते.

कल्पवृक्षान्योक्तिः

औदार्यं भुवनत्रयेपि विदितं सम्भूतिरम्भोनिधेः
वासो नन्दनकानने परिमलो गीर्वाणचेतोहरः।
एवं दातृगुरोर्गुणाः सुरतरोः सर्वेऽपि लोकोत्तराः
स्यादर्थिप्रवरार्थितार्पणविधावेको विवेको यदि।।

अन्वयः – भुवनत्रये विदितम् औदार्यम्, अम्भोनिधेः सम्भूतिः, नन्दनकानने वासः, गीर्वाणचेतोहरः अपि परिमलः, एवम् सर्वे लोकोत्तराः गुणाः सुरतरोः (समीपे सन्ति। परन्तु) अर्थिप्रवरार्थित अर्पणविधौ एकः विवेकः यदि स्यात् तर्हि दातृगुरोर्गुणाः।

भाषान्तर – संपूर्ण त्रिभुवनामध्ये विख्यात असलेले औदार्य, क्षीरसागरामधून जन्म, निवास इंद्राच्या नंदनवनामध्ये आणि सुगंध देवांचेही चित्त आकर्षित करणारा असे सर्व लोकोत्तर गुण असलेल्या या कल्पवृक्षाच्या ठिकाणी जर याचकाने मागितलेली वस्तू तात्काळ त्याला देताना त्याच्या योग्यतेचा थोडा विचार केला असेल तर त्याचे हे सर्व गुण खरोखरीच श्रेष्ठ ठरतील.

कोकिलान्योक्तिः

तावत्कोकिल! विरसान्यापय दिनान्वनान्तरे निवसन्।
यावन्मिलदलिमाला कोऽपि रसालः समुल्लसति।।

अन्वयः – कोकिल! यावत् कः अपि रसालः न समुल्लसति अलिमाला मिलद् तावत् वनान्तरे निवसन् विरसान् दिनान् यापय।

भाषान्तर – एखादे वेळेस आम्रवृक्ष फुलला नाही तर हे कोकिळे! निराश होऊ नकोस! काही दिवस दुस–या अरण्यामध्ये सहनशीलतेने व्यतीत कर!

आम्रफलान्योक्तिः

दिङ्मण्डलं परिमलैः सुरभीकरोषि
सौन्दर्यमावहसि लोचनलोभनीयम्।
हं हो रसालफलवर्य! तथापि दूये
यद् ग्रथिलं च कठिनं च हृदयं बिभर्षि।।

अन्वयः – रसालफलवर्य! (स्व) परिमलैः दिङ्मण्डलं सुरभीकरोषि, लोचनलोभनीयम् सौन्दर्यम् आवहसि, हं हो! तथापि दूये, यद् हृदयं ग्रथिलं कठिनं च बिभर्षि।

भाषान्तर – आम्रफल सभोवतालचा आसमंत सुगंधित करतो, नेत्रांना स्वतःच्या (बाह्य) सौंदर्याने आकर्षित करतो. ते फळ देखील रसाळ असते. परंतु अरेरे! त्याचे हृदय म्हणजे कोय मात्र केसाळ व कठीण असते!

हंसान्योक्तिः

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां

वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः।।

अन्वयः – नितरां कुपितः विधाता हंसस्य अम्भोजिनीवननिवासविलासम् एव हन्ति, न तु अस्य प्रसिद्धां दुग्धजलभेदविधौ, असौ वैदग्ध्यकीर्तिम् अपहर्तुम् (कः) समर्थः ?

भाषान्तर – ब्रह्मदेवाला हंसाचा राग आल्यास तो त्याचे कमळपुष्पांच्या ताटव्यामध्ये निवास करण्याचे सुख हिरावून घेऊ शकतो. परंतु दूध व पाणी वेगळे करण्याची त्याची सुप्रसिद्ध शक्ती हिरावून घेऊ शकत नाही. कारण गुणांचा नाश करण्यास कुणीही (अगदी ब्रह्मदेवही!) समर्थ ठरत नाही.

कमलान्योक्तिः

अयि दलदरविन्द!स्यन्दमानं मरन्दं
तव किमपि लिहन्तो मञ्जु गुञ्जन्तु भृङ्गाः।
दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीनं विवृण्वन्
परिमलमयमन्यो बान्धवो गन्धवाहः।।

अन्वय– भृङ्गाः अयि दलदरविन्द! तव मरन्दं स्यन्दमानं लिहन्तः किमपि मञ्जु गुञ्जन्तु, तावकीनम् गन्धवाहः तव अयम् परिमलम् निरपेक्षः दिशि दिशि अन्यः बान्धवः विवृण्वन्।

भाषान्तर – अरे! भ्रमर कमलपुष्पातील मधुर रसाचे पान करून तृप्त होतात आणि आनंदाने मधुर गुंजारव करतात. पण वायु मात्र अगदी निरपेक्षपणे कमलपुष्पाचा सुगंध दशदिशांना पसरवितो. (खरे मित्र असेच असतात) ते आपल्या मित्राच्या गुणांचा परिमल अन्य बांधवांपर्यत (नातेवाईक, मित्रांपर्यत) पोहोचवतात.

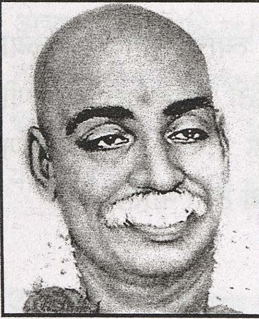
*** प्रश्नाः ***

१. आम्रफलान्योक्तेः आशयं स्पष्टीकुरुत।
२. दातृविवेकः किमर्थ आवश्यकः इति स्पष्टयत ?
३. कोकिलस्य उदाहरणं दत्वा कविः किं वक्तुम् इच्छति ?
४. 'चिरस्थायिनः गुणाः' एतद् वक्तव्यं हंसान्योक्तिद्वारा स्पष्टयत।

५. सन्मित्रं कथम् अस्ति ?

ग्रामगीता

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विरचित ग्रामगीतेत राष्ट्रसंतांनी स्वावलंबन, स्वयंशासन आणि स्वयंपूर्णतेवर भर दिला आहे. अशिक्षित समाजाचे दैन्य, दुःख दूर करून त्यांना सुशिक्षित व संस्कारित करण्यासाठी सामान्यजनांना समजणाऱ्या भाषेत जीवनमूल्यांचे शिक्षण देण्याचा प्रयत्न ग्रामगीतेद्वारा तुकडोजी महाराजांनी केला आहे. नागपूरचे विख्यात महाकवी, संस्कृत विद्वान आणि नागपूर विद्यापीठाच्या स्नातकोत्तर संस्कृत विभागाचे पूर्व अध्यक्ष स्व. डॉ. श्रीधर भास्कर वर्णेकर यांनी ग्रामगीतेचा सोप्या आणि सरळ संस्कृत भाषेत अनुवाद केला आहे. सुशिक्षण, शिक्षणाची त्रिसूत्री, आदर्श शिक्षक, उच्चशिक्षणाचे ध्येय या विषयांवरील राष्ट्रसंतांचे विचार मननीय आहेत.

सुबलाः सुकलाः सुज्ञाः सोत्साहाः सोद्यमाः सदा।
भवन्ति तरुणा येन शिक्षणं तत् सुशिक्षणम् ।।१।।

अन्वयः – येन तरुणाः सदा सुबलाः सुकलाः सुज्ञाः सोत्साहाः सोद्यमाः भवन्ति तत् शिक्षणं सुशिक्षणम् (अस्ति)।

भाषान्तर – ज्या शिक्षणामुळे तरुण अर्थात् युवा वर्ग सदैव शक्तिसंपन्न, कलापारंगत, सुज्ञ, उत्साही व उद्यमशील होतील ते (खऱ्या अर्थाने) सुशिक्षण म्हणजेच उत्तम शिक्षण होय.

विश्व-विद्यालयोपाधिं प्राप्य यो गर्वितश्चरेत्।
स्वग्रामपरिवारेषु शिक्षितोऽसौ कुशिक्षितः ।।२।।

अन्वयः - विश्व-विद्यालयोपाधिं प्राप्य यः गर्वितः चरेत्, असौ स्वग्रामपरिवारेषु शिक्षितः (अपि सन्) कुशिक्षितः (कथ्यते)।

भाषान्तर - विद्यापीठाची पदवी (उपाधी) प्राप्त झाल्यावर जो गर्विष्ठाप्रमाणे राहतो, तो स्वतःच्या गावात तसेच परिवारात शिकलेला असूनही नसल्याप्रमाणे अर्थात् 'अशिक्षित' म्हटला जातो.

अष्टादशविधा विद्याः चतुःषष्टिमिताः कलाः।
पूर्वजैः वर्धिता याः ताः समुपास्याः सुशिक्षितैः ।।३।।

अन्वयः - याः अष्टादश-विधा विद्याः चतुःषष्टि-मिताः कलाः पूर्वजैः वर्धिताः ताः सुशिक्षितैः समुपास्याः।

भाषान्तर - ज्या अठरा विद्या आणि चौसष्ट कला पूर्वजांनी जोपासल्या त्या (सर्व विद्या व कलांची) सुशिक्षितांनी (जनांनी) उत्तमप्रकारे उपासना केली पाहिजे.

सशक्ततात्मरक्षार्थं, हितार्थं सहकारिता।
गुणवत्ता स्वराष्ट्रार्थं, त्रिसूत्रं शिक्षणं महत् ।।४।।

अन्वयः - आत्मरक्षार्थं सशक्तता, हितार्थं सहकारिता, स्वराष्ट्रार्थं गुणवत्ता महत् त्रिसूत्रं शिक्षणम्।

भाषान्तर - स्वतःच्या रक्षणासाठी शक्तिसंपन्नता, कल्याणासाठी सहकार्य, स्वराष्ट्राच्या विकासाकरीता गुणवत्ता (निर्माण करणे) ही शिक्षणाची महान त्रिसूत्री आहे.

ग्रामस्य हि धनं बालाः तेषां सुचरितं धनम्।
सच्चारित्र्य-धना बाला भावि-राष्ट्र-धुरन्धराः॥५॥

अन्वयः – ग्रामस्य हि धनं बालाः तेषां धनम् सुचरितम्, सच्चारित्र्य-धना बाला भावि-राष्ट्र-धुरन्धराः।

भाषान्तर – गावाचे धन (श्रीमंती) मुले होत, त्यांचे धन (श्रीमंती) उत्तम चारित्र्य होय, (आणि) चारित्र्यसंपन्न मुले हे राष्ट्राचे भावी नेते आहेत.

यो हि बालमनोऽभिज्ञः बाल-संगोपन-प्रियः।
वात्सल्याऽऽत्मीयता-पूर्णः सद्गुरुः स च शिक्षकः ॥६॥

अन्वयः – यः बालमनोभिज्ञः, बालसंगोपनप्रियः हि, वात्सल्याऽऽत्मीयतापूर्णः च सः शिक्षकः सद्गुरुः।

भाषान्तर – जो बालमन जाणतो, बालकांचे संगोपन करणे ज्याला खरोखर आवडते, जो वात्सल्य आणि आत्मीयतेने युक्त आहे तोच शिक्षक सद्गुरू होय.

व्यसनेभ्यः स्वयं मुक्तः संरक्षति च बालकान्।
यद् वक्ति तत् करोत्येव सद्गुरुः स हि शिक्षकः ॥७॥

अन्वयः – स्वयं व्यसनेभ्यः मुक्तः बालकान् च संरक्षति, यद् वक्ति तत् करोति एव स शिक्षकः हि सद्गुरुः।

भाषान्तर – जो (शिक्षक) स्वतः व्यसनांपासून मुक्त असतो, बालकांचे संरक्षण करतो, जे बोलतो ते करतोच तोच शिक्षक खरा सद्गुरु होय.

धूमपो मद्यपो नित्यं बहु ताम्बूल-भक्षकः।
अस्वच्छः शीघ्रवादी च नैव स्याद् बालशिक्षकः ॥८॥

अन्वयः – (यः) धूमपः, मद्यपः नित्यं बहु ताम्बूल-भक्षकः, अस्वच्छः, शीघ्रवादी च (सः शिक्षकः) एव बालशिक्षकः न स्याद्।

भाषान्तर – जो धूम्रपान करतो, मद्यपी आहे, वारंवार विडा खातो, अस्वच्छ राहतो तसेच शीघ्रकोपी आहे तो शिक्षक कधीच लहान मुलांचा शिक्षक होऊ शकत नाही.

सद्‌विद्याः सद्‌गुणाः छात्राः सत्कलाकर्मकोविदाः।
ग्रामे ग्रामे प्रकाशन्तां पाठशालीयशिक्षणैः ।।९।।

अन्वयः – पाठशालीय–शिक्षणैः सद्‌विद्याः, सत्कलाकर्म–कोविदाः छात्राः सद्‌गुणाः ग्रामे ग्रामे प्रकाशन्ताम्।

भाषान्तर – पाठशाळेत प्राप्त शिक्षणामुळे सद्‌विद्या आणि विविध कलांमध्ये नैपुण्य मिळविलेल्या विद्यार्थ्यांचे सद्‌गुण गावागावात प्रकाशित केले पाहिजे. (त्यांना प्रसिद्धी दिली पाहिजे)

अनेक–भ्रम–विच्छेदि सत्याऽसत्यविवेचकम्।
निःपक्षपाति मानव्यनिष्ठं स्याद् उच्चशिक्षणम् ।।१०।।

अन्वयः – उच्चशिक्षणम् अनेक–भ्रम–विच्छेदि, सत्य–असत्य–विवेचकम्, निःपक्षपाति मानव्यनिष्ठं स्याद्।

भाषान्तर – उच्च शिक्षण हे निरनिराळ्या भ्रमांचे विच्छेदन (नाश) करणारे, सत्य आणि असत्य यांचा विवेक करण्यास शिकविणारे, पक्षपात न करणारे, मानवतेचे मूल्य शिकविणारे असले पाहिजे.

विश्व–विद्यालयोपाधि–भूषितोऽपि महापुरे
स्वग्रामे श्रमकार्येषु युवको नैव लज्जताम् ।।११।।

अन्वयः – महापुरे विश्वविद्यालयोपाधिभूषितोऽपि युवकः स्वग्रामे श्रमकार्येषु न लज्जताम् एव।

भाषान्तर – शहरात राहून विद्यापीठाची पदवी भूषविली (प्राप्त केली) तरी स्वतःच्या गावात कृषीची कामे करताना तरुणांनी कदापिही लज्जा बाळगू नये.

विद्याभिः भूषिताः सन्तु ग्रामीणा युवका अलम्।
विद्याविभूषितैः तैश्च ग्रामाः सन्तु विभूषिताः ॥१२॥

अन्वयः – ग्रामीणाः युवकाः विद्याभिः अलम्, भूषिताः सन्तु विद्या-विभूषितैः तै ग्रामाः विभूषिताः च सन्तु।

भाषान्तर – गावातील युवकांनी केवळ विद्याविभूषित असणेच पुरेसे नाही तर विद्याविभूषित अशा त्यांच्याद्वारे गावेच विभूषित व्हावयास हवीत.

भविष्यन्तीह भूयांसः बाला अस्फुटशक्तयः।
ग्रामेष्वेव हि सद्विद्या-संस्कारैः नाऽत्र संशयः॥१३॥

अन्वय – इह ग्रामेषु सद्विद्या-संस्कारैः अस्फुटशक्तयः हि भूयांसः बालाः भविष्यन्ति एव अत्र न संशयः।

भाषान्तर – येथील गावांगध्ये उत्तम शिकलेले, सुसंस्कारसंपन्न, अस्फुट शक्तीयुक्त (उर्जस्वी) अशी अनेक मुले आहेत यात काहीही शंका नाही.

शिक्षणार्थाय कुर्वन्तु धनवन्तो धनव्ययम्
सुशिक्षणात् चिरस्थायि समाजपरिवर्तनम् ॥१४॥

अन्वयः – धनवन्तः शिक्षणार्थाय धनव्ययम् कुर्वन्तु, सुशिक्षणात् चिरस्थायि समाजपरिवर्तनम् (भवति)।

भाषान्तर – श्रीमंतांनी शिक्षणासाठी धनाचा विनियोग केला पाहिजे कारण शेवटी उत्तम शिक्षणामुळेच चिरस्थायी समाज परिवर्तन होते.

प्रश्नाः –

१. राष्ट्रसन्त-तुकडोजीमहाराजैः कृताम् आदर्शशिक्षकस्य व्याख्यां स्वशब्दैः स्पष्टीकुरुत।
२. उच्चशिक्षणस्य गुणवैशिष्ट्यानि लिखत।
३. सुशिक्षणं कथम् अस्ति ?
४. शिक्षणस्य त्रिसूत्रं विशदीकुरुत।

व्याकरणम्

शब्दरूपे (शब्दरूपाणि)

संस्कृत वाक्यांमध्ये येत असलेली पदे सुबन्त व तिङ्न्त या नावाने ओळखली जातात. 'सुप्' विभक्ती प्रत्यय ज्या शब्दस्वरूपाला लागतात त्या शब्दस्वरूपाला 'प्रातिपदिक' अशी संज्ञा आहे. प्रातिपदिकाच्या शेवटी असलेल्या वर्णानुसार शब्दरूपे तयार होतात. तीन लिंग व तीन वचनांमध्ये असणारी काही सुबन्त पदांची विभक्ती रूपे खालीलप्रमाणे असतात.

अकारान्त पुंल्लिंग 'राम' शब्द

विभक्ती	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	रामः	रामौ	रामाः
द्वितीया	रामम्	रामौ	रामान्
तृतीया	रामेण	रामाभ्याम्	रामैः
चतुर्थी	रामाय	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
पञ्चमी	रामात्	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
षष्ठी	रामस्य	रामयोः	रामाणाम्
सप्तमी	रामे	रामयोः	रामेषु
सम्बोधन	हे राम	हे रामौ	हे रामाः

'राम' या शब्दाप्रमाणे चालणारे काही शब्द –

नरः –मनुष्य	भक्तः–भक्त	मयुरः–मोर	बालः–बालक
शिष्यः–शिष्य	पुत्रः–पुत्र	सूर्यः–सूर्य	जनकः–वडील
चन्द्रः–चंद्र	लोकः–लोक	नृपः–राजा	सुरः–देवता

इकारान्त पुल्लिंग 'हरि' शब्द

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	हरिः	हरी	हरयः
द्वि.	हरिम्	हरी	हरीन्
तृ.	हरिणा	हरिभ्याम्	हरिभिः
च.	हरये	हरिभ्याम्	हरिभ्यः
पं.	हरेः	हरिभ्याम्	हरिभ्यः
ष.	हरेः	हर्योः	हरीणाम्
स.	हरौ	हर्योः	हरिषु
सं.	हे हरे	हे हरी	हे हरयः

'हरि' या शब्दाप्रमाणे चालणारे काही शब्द–
कविः– कवी, अरिः–शत्रु, मुनिः–मुनी

उकारान्त पुंल्लिंग 'गुरु' शब्द

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	गुरुः	गुरू	गुरवः
द्वि.	गुरुम्	गुरू	गुरून्
तृ.	गुरुणा	गुरुभ्याम्	गुरुभिः
च.	गुरवे	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः
पं.	गुरोः	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः
ष.	गुरोः	गुर्वोः	गुरूणाम्
स.	गुरौः	गुर्वोः	गुरुषु
सं.	हे गुरो	हे गुरू	हे गुरवः

'गुरु' या शब्दाप्रमाणे चालणारे काही शब्द–

भानुः–सूर्य, विधुः– चंद्र, सेतुः–पूल

अकारान्त नपुंसकलिङ्ग 'फल' शब्द

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	फलम्	फले	फलानि
द्वि.	फलम्	फले	फलानि
तृ.	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
च.	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
पं.	फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
ष.	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
स.	फले	फलयोः	फलेषु
सं.	हे फल	हे फले	हे फलानि

'फल'या शब्दाप्रमाणे चालणारे काही शब्द–

वनम्–वन, पुस्तकम्–पुस्तक, जलम्–पाणी

इकारान्त नपुंसकलिङ्ग 'वारि' शब्द (पाणी)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	वारि	वारिणी	वारीणि
द्वि.	वारि	वारिणी	वारीणि
तृ.	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
च.	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
पं.	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
ष.	वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्
स.	वारिणि	वारिणोः	वारिषु
सं.	हे वारि, हे वारे	हे वारिणी	हे वारीणि

उकारान्त नपुंसकलिङ्ग 'मधु' शब्द (मध)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	मधु	मधुनी	मधूनि
द्वि.	मधु	मधुनी	मधूनि

तृ.	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
च.	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
पं.	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
ष.	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्
स.	मधुनि	मधुनोः	मधुषु
सं.	हे मधु, हे मधो	हे मधुनी	हे मधूनि

आकारान्त स्त्रीलिंग 'लता' (बेल)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	लता	लते	लताः
द्वि.	लताम्	लते	लताः
तृ.	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
च.	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः
पं.	लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः
ष.	लतायाः	लतयोः	लतानाम्
स.	लतायाम्	लतयोः	लतासु
सं.	हे लते	हे लते	हे लताः

इकारान्त स्त्रीलिंग 'मति' शब्द (बुद्धी)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	मतिः	मती	मतयः
द्वि.	मतिम्	मती	मतीः
तृ.	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
च.	मत्यै,मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
पं.	मत्याः, मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
ष.	मत्याः, मतेः	मत्योः	मतीनाम्
स.	मत्याम्, मतौ	मत्योः	मतिषु
सं.	हे मते	हे मती	हे मतयः

ईकारान्त स्त्रीलिंग 'नदी' शब्द

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वि.	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृ.	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
च.	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
पं.	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
ष.	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
स.	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
सं.	हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः

उकारान्त स्त्रीलिंग 'धेनु' शब्द (गाय)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वि.	धेनुम्	धेनू	धेनूः
तृ.	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
च.	धेनवे, धेन्वै	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
पं.	धेनोः, धेन्वाः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
ष.	धेनोः, धेन्वा	धेन्वोः	धेनूनाम्
स.	धेनौ, धेन्वाम्	धेन्वोः	धेनुषु
सं.	हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः

अस्मद् - मी, आम्ही, आपण

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वि.	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः

तृ.	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
च.	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्,नौ	अस्मभ्यम्, नः
पं.	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
ष.	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
स.	मयि	आवयोः	अस्मासु

युष्मद् - तू, तुम्ही, आपण

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वि.	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
तृ.	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
च.	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम् वाम्	युष्मभ्यम्, वः
प.	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
ष.	तव, ते	युवयोःवाम्	युष्माकम्, वः
स.	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

तत् - पुंल्लिङ्ग (तो)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	सः	तौ	ते
द्वि.	तम्	तौ	तान्
तृ.	तेन	ताभ्याम्	तैः
च.	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पं.	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
ष.	तस्य	तयोः	तेषाम्
स.	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तत् - स्त्रीलिंग (ती)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	सा	ते	ताः
द्वि.	ताम्	ते	ताः
तृ.	तया	ताभ्याम्	ताभिः
च.	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
पं.	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
ष.	तस्याः	तयोः	तासाम्
स.	तस्याम्	तयोः	तासु

तत् - नपुंसकलिङ्ग (ते)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	तत्	ते	तानि
द्वि.	तत्	ते	तानि

'यत' सर्वनाम (जो, जी, जे) पुंल्लिंग

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	यः	यो	ये
द्वि.	यम्	यौ	यान्
तृ.	येन	याभ्याम्	यैः
च.	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः
पं.	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः
ष.	यस्य	ययोः	येषाम्
स.	यस्मिन्	ययोः	येषु

स्त्रीलिंग

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	या	ये	याः
द्वि.	याम्	ये	याः
तृ.	यया	याभ्याम्	याभिः
च.	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
पं.	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
ष.	यस्याः	ययोः	यासाम्
स.	यस्याम्	ययोः	यासु

किम् (कोण) - प्रश्नवाचक सर्वनाम

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	कः	कौ	के
द्वि.	कम्	कौ	कान्
तृ.	केन	काभ्याम्	कैः
च.	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पं.	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
ष.	कस्य	कयोः	केषाम्
स.	कस्मिन्	कयोः	केषु

स्त्रीलिंग

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	का	के	काः
द्वि.	काम्	के	काः
तृ.	कया	काभ्याम्	काभिः
च.	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
पं.	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
ष.	कस्याः	कयोः	कासाम्
स.	कस्याम्	कयोः	कासु

धातुरूपे (धातुरूपाणि)

यापुढे काही प्रसिद्ध धातूंची क्रियारूपे वर्तमानकाळ, भूतकाळ, भविष्यकाळ, आज्ञार्थ आणि विध्यर्थ अशाप्रकारे तीन पुरुष आणि तीन वचनांमध्ये दिली आहेत. भू (असणे, होणे) परस्मैपदी धातुरूपे

वर्तमानकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
भवति	भवतः	भवन्ति	प्रथमपुरुष
भवसि	भवथः	भवथ	मध्यमपुरुष
भवामि	भवावः	भवामः	उत्तमपुरुष

भविष्यकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति	प्रथमपुरुष
भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ	मध्यमपुरुष
भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः	उत्तमपुरुष

भूतकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अभवत्	अभवताम्	अभवन्	प्रथमपुरुष
अभवः	अभवताम्	अभवत	मध्यमपुरुष
अभवम्	अभवाव	अभवाम	उत्तमपुरुष

आज्ञार्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
भवतु	भवताम्	भवन्तु	प्रथमपुरुष
भव	भवताम्	भवत	मध्यमपुरुष
भवानि	भवाव	भवाम	उत्तमपुरुष

विध्यर्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
भवेत्	भवेताम्	भवेयु:	प्रथमपुरुष
भवे:	भवेतम्	भवेत	मध्यमपुरुष
भवेयम्	भवेव	भवेम	उत्तमपुरुष

क्रीड् (खेळणे) परस्मैपद

वर्तमानकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
क्रीडति	क्रीडत:	क्रीडन्ति	प्रथमपुरुष
क्रीडसि	क्रीडथ:	क्रीडथ	मध्यमपुरुष
क्रीडामि	क्रीडाव:	क्रीडाम:	उत्तमपुरुष

भविष्यकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
क्रीडिष्यति	क्रीडिष्यत:	क्रीडिष्यन्ति	प्रथमपुरुष
क्रीडिष्यसि	क्रीडिष्यथ:	क्रीडिष्यथ	मध्यमपुरुष
क्रीडिष्यामि	क्रीडिष्याव:	क्रीडिष्याम:	उत्तमपुरुष

भूतकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अक्रीडत्	अक्रीडताम्	अक्रीडन्	प्रथमपुरुष.
अक्रीड:	अक्रीडतम्	अक्रीडत	मध्यमपुरुष
अक्रीडम्	अक्रीडाव	अक्रीडाम	उत्तमपुरुष

आज्ञार्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
क्रीडतु	क्रीडताम्	क्रीडन्तु	प्रथमपुरुष
क्रीड	क्रीडतम्	क्रीडत	मध्यमपुरुष
क्रीडानि	क्रीडाव	क्रीडाम	उत्तमपुरुष

विध्यर्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
क्रीडेत्	क्रीडेताम्	क्रीडेयुः	प्रथमपुरुष
क्रीडेः	क्रीडेतम्	क्रीडेत	मध्यमपुरुष
क्रीडेयम्	क्रीडेव	क्रीडेम	उत्तमपुरुष

गम् (जाणे) परस्मैपद

वर्तमानकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति	प्रथमपुरुष
गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ	मध्यमपुरुष
गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः	उत्तमपुरुष

भविष्यकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति	प्रथमपुरुष
गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ	मध्यमपुरुष
गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः	उत्तमपुरुष

भूतकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्	प्रथमपुरुष
अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत	मध्यमपुरुष
अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम	उत्तमपुरुष

आज्ञार्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु	प्रथमपुरुष
गच्छ	गच्छतम्	गच्छत	मध्यमपुरुष
गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम	उत्तमपुरुष

विध्यर्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
गच्छेत्	गच्छेताम्	गच्छेयुः	प्रथमपुरुष
गच्छेः	गच्छेतम्	गच्छेत	मध्यमपुरुष
गच्छेयम्	गच्छेव	गच्छेम	उत्तमपुरुष

नम् (नमस्कार करणे) परस्मैपद

वर्तमानकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
नमति	नमतः	नमन्ति	प्रथमपुरुष
नमसि	नमथः	नमथ	मध्यमपुरुष
नमामि	नमावः	नमामः	उत्तमपुरुष

भविष्यकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
नंस्यति	नंस्यतः	नंस्यन्ति	प्रथमपुरुष
नंस्यसि	नंस्यथः	नंस्यथ	मध्यमपुरुष
नंस्यामि	नंस्यावः	नंस्यामः	उत्तमपुरुष

भूतकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अनमत्	अनमताम्	अनमन्	प्रथमपुरुष
अनमः	अनमतम्	अनमत	मध्यमपुरुष
अनमम्	अनमाव	अनमाम	उत्तमपुरुष

आज्ञार्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
नमतु	नमताम्	नमन्तु	प्रथमपुरुष
नम	नमतम्	नमत	मध्यमपुरुष
नमानि	नमाव	नमाम	उत्तमपुरुष

विध्यर्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
नमेत्	नमेताम्	नमेयुः	प्रथमपुरुष
नमेः	नमेतम्	नमेत	मध्यमपुरुष
नमेयम्	नमेव	नमेम	उत्तमपुरुष

वद् (बोलणे) परस्मैपद

वर्तमानकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
वदति	वदत:	वदन्ति	प्रथमपुरुष
वदसि	वदथ:	वदथ	मध्यमपुरुष
वदामि	वदाव:	वदाम:	उत्तमपुरुष

भविष्यकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
वदिष्यति	वदिष्यत:	वदिष्यन्ति	प्रथमपुरुष
वदिष्यसि	वदिष्यथ:	वदिष्यथ	मध्यमपुरुष
वदिष्यामि	वदिष्याव:	वदिष्याम:	उत्तमपुरुष

भूतकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अवदत्	अवदताम्	अवदन्	प्रथमपुरुष
अवद:	अवदतम्	अवदत	मध्यमपुरुष
अवदम्	अवदाव	अवदाम	उत्तमपुरुष

आज्ञार्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
वदतु	वदताम्	वदन्तु	प्रथमपुरुष
वद	वदतम्	वदत	मध्यमपुरुष
वदानि	वदाव	वदाम	उत्तमपुरुष

विध्यर्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचर्न	
वदेत्	वदेताम्	वदेयु:	प्रथमपुरुष
वदे:	वदेतम्	वदेत	मध्यमपुरुष
वदेयम्	वदेव	वदेम	उत्तमपुरुष

श्रृ (ऐकणे) परस्मैपद

वर्तमानकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
शृणोति	शृणुतः	शृण्वन्ति	प्रथमपुरुष
शृणोषि	शृणुथः	शृणुथ	मध्यमपुरुष
शृणोमि	शृण्वः	शृण्मः	उत्तमपुरुष

भविष्यकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
श्रोष्यति	श्रोष्यतः	श्रोष्यन्ति	प्रथमपुरुष
श्रोष्यसि	श्रोष्यथः	श्रोष्यथ	मध्यमपुरुष
श्रोष्यामि	श्रोष्यावः	श्रोष्यामः	उत्तमपुरुष

भूतकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अशृणोत्	अशृणुताम्	अशृण्वन्	प्रथमपुरुष
अशृणोः	अशृणुतम्	अशृणुत	मध्यमपुरुष
अशृण्वम्	अशृण्व	अशृण्म	उत्तमपुरुष

आज्ञार्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
शृणोतु	शृणुताम्	शृण्वन्तु	प्रथमपुरुष
शृणु	शृणुतम्	शृणुत	मध्यमपुरुष
शृण्वानि	शृण्वाव	शृण्वाम	उत्तमपुरुष

विध्यर्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
शृणुयात्	शृणुयाताम्	शृणुयुः	प्रथमपुरुष
शृणुयाः	शृणुयातम्	शृणुयात	मध्यमपुरुष
शृणुयाम्	शृणुयाव	शृणुयाम	उत्तमपुरुष

कृ (करणे) परस्मैपद

वर्तमानकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति	प्रथमपुरुष
करोषि	कुरुथः	कुरुथ	मध्यमपुरुष
करोमि	कुर्वः	कुर्मः	उत्तमपुरुष

भविष्यकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति	प्रथमपुरुष
करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ	मध्यमपुरुष
करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः	उत्तमपुरुष

भूतकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्	प्रथमपुरुष
अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत	मध्यमपुरुष
अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म	उत्तमपुरुष

आज्ञार्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु	प्रथमपुरुष
कुरु	कुरुतम्	कुरुत	मध्यमपुरुष
करवाणि	करवाव	करवाम	उत्तमपुरुष

विध्यर्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः	प्रथमपुरुष
कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात	मध्यमपुरुष
कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम	उत्तमपुरुष

कथ् (सांगणे) परस्मैपद

वर्तमानकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
कथयति	कथयतः	कथयन्ति	प्रथमपुरुष
कथयसि	कथयथः	कथयथ	मध्यमपुरुष
कथयामि	कथयावः	कथयामः	उत्तमपुरुष

भविष्यकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
कथयिष्यति	कथयिष्यतः	कथयिष्यन्ति	प्रथमपुरुष
कथयिष्यसि	कथयिष्यथः	कथयिष्यथ	मध्यमपुरुष
कथयिष्यामि	कथयिष्यावः	कथयिष्यामः	उत्तमपुरुष

भूतकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अकथयत्	अकथयताम्	अकथयन्	प्रथमपुरुष
अकथयः	अकथयतम्	अकथयत	मध्यमपुरुष
अकथयम्	अकथयाव	अकथयाम	उत्तमपुरुष

आज्ञार्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
कथयतु	कथयताम्	कथयन्तु	प्रथमपुरुष
कथय	कथयतम्	कथयत	मध्यमपुरुष
कथयानि	कथयाव	कथयाम	उत्तमपुरुष

विध्यर्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
कथयेत्	कथयेताम्	कथयेयुः	प्रथमपुरुष
कथयेः	कथयेतम्	कथयेत	मध्यमपुरुष
कथयेयम्	कथयेव	कथयेम	उत्तमपुरुष

पा (पिणे) परस्मैपद

वर्तमानकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
पिबति	पिबतः	पिबन्ति	प्रथमपुरुष
पिबसि	पिबथः	पिबथ	मध्यमपुरुष
पिबामि	पिबावः	पिबामः	उत्तमपुरुष

भविष्यकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
पास्यति	पास्यतः	पास्यन्ति	प्रथमपुरुष
पास्यसि	पास्यथः	पास्यथ	मध्यमपुरुष
पास्यामि	पास्यावः	पास्यामः	उत्तमपुरुष

भूतकाळ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अपिबत्	अपिबताम्	अपिबन्	प्रथमपुरुष
अपिबः	अपिबतम्	अपिबत	मध्यमपुरुष
अपिबम्	अपिबाव	अपिबाम	उत्तमपुरुष

आज्ञार्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
पिबतु	पिबताम्	पिबन्तु	प्रथमपुरुष
पिब	पिबतम्	पिबत	मध्यमपुरुष
पिबानि	पिबाव	पिबाम	उत्तमपुरुष

विध्यर्थ

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
पिबेत्	पिबेताम्	पिबेयुः	प्रथमपुरुष
पिबेः	पिबेतम्	पिबेत	मध्यमपुरुष
पिबेयम्	पिबेव	पिबेम	उत्तमपुरुष

कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
रामटेकम्

प्रशासकीयभवनम्, मौदा रोड, रामटेकम् - ४४१ १०६ जि. नागपुरम् (महा.)
दूरध्वनी : ०७११४ - २५५५४९

Website : www.sanskrituni.net | kksanskrituni.digitaluniversity.ac

ISBN No. : 978-81-921617-2-3

दानराशिः
१००/-